

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI

I. Pardayeva

«Ona tili»

(fonetika, orfografiya, orfoepiya va grafika)

Ma'ruza matni

GULISTON - 2007

I.Pardayeva. «Ona tili» («FONETIKA») fanidan tayyorlangan ma'ruza matni
. Guliston, 2006, 54 bet.

«Ona tili» («Fonetika») kursidan yangi ta'lim standartlarining amaldagi Dasturlari asosida tayyorlangan ushbu o'quv-uslubiy qo'llanma bakalavr ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga mo'ljallangan. Unda zamonaviy pedtexnologiya tizimiga suyanan holda o'qituvchi va talabalarning identiv o'quv maqsadlari, mavzular bo'yicha ko'rib chiqilishi zarur muammolar, nazorat topshiriqlari, talabalar mustaqil tarzda bajarishi lozim bo'lgan savol-topshiriqlar berilgan.

Ushbu ma'ruza matni hozirgi o'zbek adabiy tilining fonetika, fonologiya, orfografiya, orfoepiya va grafika kabi bosqichlari materiallari reproduktiv planda keng yoritilgan. Har bir mavzu oxirida o'z yechimini kutayotgan ilmiy muammolar va ular haqida gap ketgan adabiyotlar ro'yxati keltirilgan.

Ma'ruza matni Guliston davlat universiteti o'quv-metodik kengashining 2006 yil 26 oktyabrdagi 2-bayonnomasi qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan

Mas'ul muharrir: Sh.Xudoyqulova

Taqrizchilar: F. Sharipov, fil.fan. nomzodi
J. Abdullayev, fil.fan. nomzodi, dotsent.

© Universitet

So'z boshi

Bo'lajak mutaxassisning kasb malakasini oshirishda zarur bo'lgan asosiy fanlardan biri «Ona tili» ya'ni «Hozirgi o'zbek adabiy tili»dir. Bu fan yosh mutaxassisning umumiy va kasbiy til madaniyatini oshirishga, tilga ongli munosabatda bo'lishga yordam beradi. Uni amalda savodli, tushunib, me'yoriy

talablar asosida etkazishga tayyorlaydi, xilma-xil matnlarni grammatik tahlil qilishga, baholashga o`rgatadi.

Shunday ekan, «Ona tili» ta'limiga daxldor har bir bo`lim, jumladan, «Fonetika», «Orfografiya», «Orfoepiya», «Grafika»ning ichki qurilishini imkoniyat qadar chuqur o`rgatishning ahamiyati katta. Xususan, bu fanning har bir qismi o`z oldiga qo`ygan maqsadi va vazifasiga ko`ra bir-birini to`ldirib, uzviy bir tizim sifatida amal qiladi.

«Fonetika» bo`limi bahsidan maqsad, talabaga hozirgi o`zbek tilidagi nutq birliklari, tovush va til birliklari - fonemalar o`rtasidagi farqni aniqlashga, ularni baholashda baho berish malakasini shakllantirishdir.

«Orfografiya» qismini o`qitishdan maqsad, talabada to`g`ri yozish ko`nikmasini shakllantirishdagi orfografik printsiplar va bunda o`zbek tilining milliy xususiyatiga alohida e'tiborni qaratishdir.

«Orfoepiya»ni o`qitishdan maqsad, so`zlarni to`g`ri talaffuz qilish qonuniyatlarini, shuningdek, talabaning savodxonlik darajasini ko`tarishga erishishdan iboratdir.

«Grafika»da esa milliy tilimiz qadimdan to hozirgacha qanday yozuvdan foydalanganligini tushuntirish va shunga ko`ra hozirgi grafikamizning o`ziga xos xususiyatlarini o`rgatishdir.

«Ona tili» fanining fonetika, orfografiya, orfoepiya, grafika bo`limlari bo`yicha talabalarning bilim, ko`nikma va malakalariga qo`yiladigan talablarni quyidagicha ko`rsatish mumkin:

1) har bir bo`limga oid tushunchalarning mazmunini bilish va ulardan nutq amalida foydalana olish;

2) har bir mavzu doirasidagi eng so`nggi ilmiy munozaralardan xabardorlik, tavsiya etilgan manbalarni atroflicha o`rganish;

3) qo`yilgan muammo yuzasidan mustaqil fikrlay olish;

4) tovush va fonema, ular o`rtasidagi farqni ajratish;

«Fonetika», «Orfografiya», «Orfoepiya», «Grafika» bo`limlarini o`qitishda yangi texnologiya tarkibi haqida gapirganda quyidagilarga e'tibor berish maqsadga muvofiq:

1) matnni tahlil qila olish ko`nikmasini kuchaytirishga erishish;

2) matn tuzish – matn yaratish malakasini oshirish;

3) talabani bu ikki holatga qiyosiy tavsif berishga odatlantirish;

4) amaliy tahlil natijasini ilmiy-faniy xulosalarga chog`ishtirib, o`zaro qiyoslash asosida ilmiy mushohadaga o`rgatish.

Xulosa qilib aytganda ona tilining fonetika bo`limi nutq tovushlarining hosil bo`lish jarayonlarini to`liq va batafsil o`rgatishdan iboratdir.

KIRISH

Mavzu rejasi

1.O`zbek tili tarixi haqida

2.O`zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari

Tayanch tushuncha va iboralar; O'zbek tili tarixi haqida, oltoy tillari oilasi, lahja, qadimgi turkiy adabiy til, eski o'zbek adabiy tili.

1-savol bo'yicha dars maqsadi; Talabalarga o'zbek adabiy tilining tarixini tushuntirish.

IDENTIV O'QUV MAQSADLARI:

1.O'zbek tili yaqin o'tmishda turk tili deb nomlanishini aytib beradi.

2.O'zbek tili oltoy tillari oilasiga mansubligini tushuntiradi

1- savol bayoni

O'z tarixining yaqin o'tmishida ham turk tili nomi bilan atalib kelgan o'zbek tili oltoy tillari oilasiga mansubdir. Oltoy tillari oilasi uch guruhdan iborat; fin-ugor tillari guruhi, manjur- tungus tillari guruhi, mo'g'il-turkiy tillari guruhi, o'zbek tili mana shu mo'g'il-turkiy tillari guruhidan bo'lib, undagi turkiy tillardan biridir.O'zbek tilidan boshqa yana milliy tili hisoblangan usmonli turk, mesxet, ozarbayjon, turkman, gagaus, qirim, qirimchak, qorachay-bolqor, qo'muq,tuva, chulum yoqut kabi turkiy tillari ham bor. Ulardan faqat usmonli turk, ozarbayjon, turkman, qozoq, qirg'iz, tillari mustaqil mamlakatning davlat tili hisoblanadi. Shular qatori o'zbek tili ham shunday maqomga egadir. Uning davlat tili maqomini olishi 1989 yil oktyabr oyida edi.

O'zbek tili yaqin o'tmishda turk tili deb nomlangan. Shu nomda atalgan til bilan Amu va Sir daryolari oralig'ida yashovchi xalqlar gaplashar edi. Shuni ham aytish kerakki , bu til asosan uch lahjadan iborat. Bular qarluq -chigil-uyg'ur, o'g'uz va qipchoq nomi bilan ataladi. Chigil va uyg'ur lahjalari juda ham kichik bo'lib, ularda juda kam aholi so'zlashsa, qarluq lahjasi ancha keng hududga , O'zbekistonning deyarli barcha hududlariga yoyilgan .

O'zbek adabiy tilida ikki xil funktsional tilning shakllanishi va dastlabki taraqqiyoti (X – XII asrlar). O'zbek adabiy tilining bu davrda kitobiy til va xalq adabiy tili tiplari shakllanganligini ta'kidlaydi. Xalq og'zaki ijodining xalq adabiy tilining shakllanishida katta o'rin tutganligi qayd etiladi. Ayni paytda bu ikki tipli tilning bir – birisiz yashay olmasligi, bir-biriga ijobiy ta'sir etib turishini esga soladi. Bu o'rinda shuni alohida esda saqlash lozimki, mualliflar sharqiy yoki sharqiy Turkiston adabiy tili deb nomlanuvchi til shu ikki tipli adabiy tildan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadgu bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibbatul – haqoyiq” asarlarining tili kitobiy til sifatida qaralsa, mazkur davrdagi huquqiy hujjatlarda kitobiy va xalq adabiy tili aralash holda qo'llanilgan deb qaraladi.

Adabiy tilda mahalliy lanish tamoyilining paydo bo'lishi va kuchayishi (XII – XIV asrning yarmi). Ma'lumki, bu davrda chig'atoy va Oltin O'rda davlatlari tashkil topdi. Bu ijtimoiy davlatning kitobiy tilga ham, adabiy tilga ham, rasmiy hujjatlar tiliga ham ma'lum darajada ta'sir etganligi ta'kidlanadi. Ayni paytda bu davrda sharqiy adabiy til ta'siri ma'lum darajada susayib, g'arbiy adabiy til kuchayganligi uqtiriladi.

G'arbiy adabiy til yodgorligi sifatida Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat”i (XII), Rabg'uziyning “Qissai Rabg'uziy”si (XIV), Oltin O'rda adabiy tili turkumida bitilgan «Najxul - farodis», «Muhabbatnoma», «Xusrav va Shirin», «Me'rojnoma», chig'atoy ulusi adabiy tilida bitilgan «Muqaddimat ul-adab», «Yusuf va Zulayxo», «Ravnaq – ul - islom», «O'g'uznoma» kabi asarlar tili qaraladi.

O'zbek xalqi tilining takomillashish davri (XIV asrning oxiri XIX asrning ikkinchi yarmigacha). Bu davrni ham mualliflar 2 ga ajratib ko'rsatadi.

Bu davrga XIV asrning oxiridan XVII asrgacha kiritilib, o'zbek xalq adabiy tilining to'liq shakllanish davri deb qaraladi. Bu davrda elat adabiy tilining roli oshib, u xalq og'zaki ijodi bilan yaqinroq munosabatda bo'ldi deb ta'kidlanadi. Bu davr adabiy tilida kitobiy adabiy til shakllari eskira borib, hatto rasmiy hujjatlar tilining jonli so'zlashuv tiliga yaqinlasha borganligiga urg'u beriladi. Movarounnahrda XIV asrning oxiriga kelib, Temur davlatining tashkil topishi eski o'zbek tilning shakllanishi va taraqqiyotida Sakkokiy, Atoiy, Lutfiy, Navoiy, Bobur asarlarining tili katta ta'sir etganligini qayd etadi.

Kitobiy va xalq adabiy tilining yaqinlashishi tugab, adabiy tilga so'zlashuv nutqi xususiyatlari singdi (XVII - XIX asrning ikkinchi yarmigacha) deb ta'kidlanadi.

Milliy til unsurlarining paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishi davriga o'zbek adabiy tili (XIX asrning II yarmidan hozirgi kungacha bo'lgan davr). Bu davrdagi o'zbek tili ham 2 ga ajratilib sharhlanadi:

1. XIX asrning 2 yarmi va XX asr boshlaridagi o'zbek adabiy tilining boyib borishi va taraqqiyoti.

2. O'zbek milliy tili va uning rivojlanishi.

O'rni bilan shuni aytish lozimki, o'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirishda O.Usmon. A.Shcherbak, F.Abdullayev, Ulug' Tursun, B.O'rinboyevlarning sharhlari til taraqqiyoti qonuniyatlarini hisobga olgan holda tuzilgan.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Oltoy tillari oilasi necha guruhdan iboratligi va o'zbek tili bilan aloqasini tushuntiring.

2. Oltoy tillari oilasi uch guruhdan iborat ekanligini isbotlang.

2-reja bo'yicha dars maqsadi; Talabalarga o'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlarini tushuntirish.

IDENTIV O'QUV MAQSADI;

1. Eski turk adabiy tilining yuzaga kelishini tushuntiradi.

2. Qadimgi turkiy adabiy tilining yuzaga kelishini tushuntiradi.

3. O'zbek adabiy tilining ikkiga bo'linishini isbotlaydi.

2 – savol bayoni:

O'zbek adabiy tilining shakllanishidan avval unga yo'l ochuvchi eski turk adabiy tili yuzaga kelgan edi. U X-XII asrlarni o'z ichiga oladi. Bu adabiy til O'rta Osiyodagi turklar uchun umumiy bo'lgan adabiy tildir. Eski turk adabiy tilining namunasi sifatida Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarini, Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'atit turk» asarini va shuningdek, Ahmad Yugnakiyning «Hibbatul haqqoyiq» asarini ko'rsatish mumkin.

Qadimgi turkiy adabiy tilda asar yaratish XII asrning boshidayoq to'xtagan. M.Zamaxshariyning «Muqadimatdul adab» lug'ati qisman umumturkiy deb qaralsa ham, u ko'proq eski o'zbek adabiy tilini e'tiborda tutgan.XII asrdayoq eski o'zbek adabiy tili shakllana boshlagan edi.

O'zbek adabiy tili ikkiga bo'linadi; 1. Eski o'zbek adabiy tili. 2. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Eski o'zbek adabiy tili XII asrlardayoq shakllanib bo'lgan edi. U qizil imperiya tarkibida mustamlaka bo'lib, O'zbekiston Respublikasi e'lon qilungunga

qadar, ya'ni 1924 yilgacha davom etdi. Biroq bu olti asr yagona eski o'zbek adabiy tili holida davom etgan emas. U to'rt ko'rinishda to'rt hududda yuzaga kelgan.

1. X11-XV asrlarda ikki hududda eski o'zbek adabiy tili kuzatiladi. Birinchisi Turkiston-Toshkent doirasidagi hududda yuzaga kelgan eski o'zbek adabiy tili bo'lib, u shu hudud shevalariga asoslanganligi va hozirgi adabiy tilga yaqinligi bilan xarakterlanadi. Bu adabiy tilda A. Yassaviy, S. Boqo'rg'oniy, Shayx Ahmad Taroziyilar o'z asarlarini yaratgan. Ikkinchisi, Xorazm hududida yuzaga kelgan eski o'zbek adabiy tili bo'lib, u Xorazmdagi o'zbek shevalariga asoslanganligi va hozirgi o'zbek adabiy tiliga yaqinligi bilan ham xarakterlanadi.

2. XV-XV11 asrlarda Xuroson va Samarqand doirasidagi hududda ham o'ziga xos eski o'zbek adabiy tili shakllangan edi. Bu hududdagi eski o'zbek tilining shakllanishida, temuriylar saltanati katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bu adabiy tilga saltanat tomonidan rasmiy ravishda davlat tili maqomi berilib, e'lon ham qilingan edi. B tilda H. Boyqaro, Z. Boburlarning asarlarini aytib o'tishimiz mumkin. A. Navoiyning o'lmas asarlari ham shu adabiy tilga mansubdir.

3. X1X asrning birinchi yarmida Qo'qon muhitida yuzaga kelgan eski o'zbek adabiy tili. U Umarxon tashabbusi bilan Qo'qon xon saroyida yuzaga kelgan edi. Bu eski adabiy tilni yaratuvchilar tojik adabiyoti ma'lum darajada ta'sir o'tkazgan.

4. X1X asrning ikkinchi yarmidan to XX asrning 24-yillarigacha Qo'qon muhitida yuzaga kelgan eski o'zbek adabiy tili. Bu davr asosan Rossiya istilosi davriga to'g'ri keladi. Bu eski o'zbek adabiy tilining etagi A. Qodiriy, Cho'lpon, Hamza asarlarining dastlabki tili edi. Bu eski o'zbek adabiy tilini, boshi garchi Qo'qon muhitida dunyoga kelgan, Umarxon davri Qo'qon muhitida yaratilgan eski o'zbek adabiy tilining ma'lum darajadagi merosxo'ri bo'lgan bo'lsa ham, XX asr boshlariga kelib, o'z qobigini yorib yuborgan va ikki daryo oralig'idagi barcha o'zbeklarning jonli tili asosida umumlashgan adabiy til darajasiga yetayozgan edi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili O'zbekistonning Sovet Ittifoqi mustamlakasi bo'lgan birinchi o'n yili tugashi davrida shakllana boshladi.

Adabiy til sun'iy tildir. Til esa tabiiy bo'lib, asrlar davomida taraqqiy etib boradi. Adabiy til ma'lum davrda uning ma'lum shevalariga tayanib, qonun-qoidalariga asoslanib yuzaga keltiriladi. Unda tashqi tillarning ta'siri ham e'tiborda tutilishi mumkin.

Hozirgi o'zbek adabiy tili ham asosan qorluq lahjasiga suyanan. Shunda ham qorluq lahjasining singarmonizmdan xoli bo'lib olgan Qo'qon, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Shahrisabz kabi yetakchi shahar shevalariga ergashgan. Qorluq lahjasi tarqalgan qolgan hududlardagi shevalarda esa singarmonizm saqlangan. Bu jihatdan adabiy til ulardan farqlanadi. Adabiy tilda singarmonizmning o'zi mutlaqo ko'rinmaydi deb ham bo'lmaydi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Eski turk adabiy tilining yuzaga kelishini tushuntiradi.
2. Qadimgi turkiy adabiy tilning yuzaga kelishini tushuntiradi.
3. O'zbek adabiy tilining ikkiga bo'linishini isbotlaydi.
4. Hozirgi o'zbek adabiy tili asosan qorluq lahjasiga suyanishini ayting.

Kerakli adabiyotlar:

1. Tursunov A., O'rinboyev A., Aliyev A. O'zbek adabiy tili tarixi. Toshkent. 1995 yil. 5-20-betlar
2. U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Raxmatullayev, Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. O'zbekiston 1992 yil. 5-10 betlar.
3. Sodiqov. A. Abduazizov, M. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1981 yil, 7-8 betlar.

1- MAVZU: FONETIKA VA UNING MAQSAD VA VAZIFALARI, TURLARI.

Asosiy savollar:

1. Fonetika va uning vazifalari haqida.
2. Fonetika va uning sohalari.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar: Umumiy fonetika, nazariy fonetika, amaliy fonetika.

1- asosiy savol bo'yicha dars maqsadi: Talabalarda fonetikaning o'rganish ob'yektlari, turlari to'g'risida umumiy tushuncha hosil qilish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Fonetika, uning o'rganish ob'yektlari, maqsad vazifalari, turlari to'g'risida umumiy ma'lumot beradi.
2. Nutq tovushlari va ular bilan bog'liq hodisalarning ko'p qirrali murakkab xususiyatlar ekanligini izohlaydi.
3. Fonetika va uning turlari ifodalangan javobni topa oladi.
4. Fonetikaning turlari bo'linib ketishining sababini ilmiy asoslab beradi.

1-asosiy savol bayoni:

Fonetika (grekcha, phone – “tovush”, tike – “fan” so'zlaridan) tilshunoslikning inson nutqini ifoda qilish uchun zarur bo'lgan tovushlar va ularning vositalari tovush bilan bog'liq hodisalar haqidagi tilshunoslik sohasidir.

Nutq tovushlari va ular bilan bog'liq hodisalar, vositalar bo'lgan bo'g'in, urg'u, intonatsiya murakkab va ko'pqirrali xususiyatlar hisoblanadi va shu tufayli to'rt tomonlama o'rganiladi:

Artikulyatsiya – tovushlarning talaffuzida nutq organlarining xizmati. Nutq tovushlari talaffuz a'zolarining ma'lum xizmati artikulyatsion fonetika, fonetikaning nutq tovushlarining talaffuz va havoning tebranishi xususiyatlari natijasida hosil bo'ladi. Tovushning hosil bo'lishida ishtirok etuvchi nutq a'zolari harakatining yig'indisi artikulyatsiya deb ataladi. Jahondagi barcha kishilarning nutq a'zolari bir xil tuzilgan bo'lsa ham, har bir tildagi tovushlarning talaffuzida ularning harakati o'sha tilga xos va odatiy bo'lishi mumkin.

Akustika – nutq tovushlari va ular bilan bog'liq hodisalarning vositalari fizik tebranish xususiyatlarini o'rgatadi. Tovushning cho'ziqligi yoki qisqaligi (uni odatda miqdor belgisi deb yuritiladi) tebranish harakatining vaqti bilan aniqlanadi va u milisekund bilan o'lchanadi. Tovushning kuchi, baland yoki pastligi va hokazolar uning sifat belgilari deb aytiladi. Tebranish amplitudasi bilan

aniqlanuvchi tovush kuchi dinamik urg`uga ega bo`lgan tillar uchun xarakterlidir. Bunda urg`uli bo`g`in urg`usiz bo`g`inga qaraganda katta kuch bilan talaffuz etiladi. Masalan , o`zbek tilidagi «olma». «yabloko» - olma «ne beri», rus tilidagi «muka», «un»- muka «azob», ingliz tilidagi hresent “hozir bo`lmoq ”- hresent “sovg`a” o`rtasidagi farq urg`uli va urg`usiz bo`g`inlarda tovushlarning kuchiga asoslangandir.

Tovushning tembri tebranish davomida maxsus tonni (un, ohang) hosil qilish bilan belgilanadi. U ba'zan nutqda his-hayajonni ifodalovchi akustik belgi sifatida ham qaraladi. Tovushni hosil qiluvchi bo`shliqlar (og`iz, bo`yin, bo`g`iz va h.k.) ma'lum akustik rezonatorlar deb yuritiladi, chunki ular o`z shakli va o`lchovi bilan nutq tovushini hosil qiluvchi akustik kanallar vazifasini o`taydi.

Tebranish sodda va murakkab bo`lishi mumkin. Akustikada murakkab tovush tebranishning chastotasi bilan boshqa akustik vositalari keltirib chiqaruvchi mexanizm filtr deb ataladi. Odamning og`iz va burun bo`shliqlari unlilarni hosil qiluvchi akustik filtrni tashkil etadi.

Eshitib his etish tomoni, ya'ni nutq tovushlari, bo`g`in, urg`u va intonatsiya eshituvchi tomonidan anglab his etiladi. Fonologik (yoki sotsial, funktsional) jihatdan, bu nutq tovushlari va ularning vositalarini tildagi so`zlar, so`z formalari, frazalar va gaplarni bir-biridan farqlash, ularning ma'nosini kengroq ochish uchun zarurligini tekshiradi. Yuqoridagi to`rt tomonlama qarashni ba'zan artikulyatsion fonetika, akustik fonetika (u ba'zan eshitib his etish tomonini ham o`z ichiga oladi) va fonologiya nomlari bilan ham ataladi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Fonetika so`zi qanday ma'noni anglatadi va nimani o`rgatadi?
2. Fonetikani o`rganishdan maqsad nima?
3. Artikulyatsion – tovushlarning talaffuzidan nutq organlarining xizmati haqida.
4. Akustika – nutq tovushlari va ular bilan bog`liq hodisalarning vositalari fizik tebranish xususiyatlari haqida.
5. Eshitib his etish tomoni, ya'ni nutq tovushlari, bo`g`in, urg`u va intonatsiya, eshituvchi tomonidan anglab his etilishi haqida.

**2-asosiy savol bo`yicha dars maqsadi:** Talabalarda o`rganish sohasi va vazifalariga ko`ra fonetikaning turlari haqida tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O`QUV MAQSADLARI :

1. O`rganish sohasi va vazifalariga ko`ra fonetika turlarini aytib beradi.
2. Fonologiya haqida tushuncha beradi.
3. Sub'yektiv va ob'yektiv metodlar haqida tushuncha beradi.

2– savol bayoni

O`rganish sohasi va vazifalariga ko`ra fonetika ikkiga bo`linadi: umumiy fonetika, jahondagi barcha tillarga xos bo`lgan talaffuz xususiyatlarini o`rganadi.

tasviriy fonetika: biror tilga xos bo`lgan tovush sistemasi va talaffuz xususiyatlarini o`rganadi. Masalan: rus tili fonetikasi, o`zbek tili fonetikasi kabi.

Qo`yilgan maqsadga ko`ra fonetika ikki turli bo`ladi:

nazariy fonetikasi – u biror tilning tovush sistemasi va talaffuz alomatlarini nazariy jihatdan tasnif etadi.

amaliy yoki normativ fonetika esa, biror tilning talaffuziga o`rganish maqsadida tuziladi. Masalan: ingliz tilining amaliy fonetikasi rus yoki o`zbek o`rganuvchilari uchun sodda holda mashqlar yordamida izohlab beriladi.

Alohida apparatlar yordamida nutq tovushlari, bo`g`in, urg`u va intonatsiyadagi artikulyatsion – akustik xususiyatlarni o`rganish sohasi eksperimental fonetika deb yuritiladi. Yuqorida ko`rsatilgan fonetika turlarining barchasi kuzatishlar yordamida til talaffuzidagi xususiyatlarni ancha aniq tekshirgan eksperimental fonetika natijalariga asoslanadi. Shuning uchun keyingi davrlarda eksperimental fonetikaga e`tibor kuchaydi.

Agar fonetika nutq tovushlarining hosil bo`lishi va ularning xususiyatlarini o`rgansa, uni *segmental fonetika* («segment» so`zi nutq bo`lagi ma'nosini anglatadi) deyiladi. Fonetika nutq tovushlaridan katta bo`lgan birliklarini, ya'ni bo`g`in, so`z va frazalarni o`rganish bilan ish tutsa, uni *supersegmental fonetika* yoki *prosodika* deb ataladi.

Fonetikaning to`rtinchi zaruriy sohasi hisoblangan fonologiya alohida fan sifatida qaraladi. Bunday qarash fonologiyani ham ikkiga bo`lishni talab qiladi:

Tovushlarning tildagi funktsional (vazifa) tomonlarini o`rganish bo`limi-segmental fonologiya yoki fonemika, fonematika deb yuritiladi;

Bo`g`in, urg`u va intonatsiyaning funktsional alomatlarining xususiyatlarini o`rganish sohasi supersegmental fonologiya yoki prosodika deb ataladi. Fonetika tilning boshqa bosqichlari va yaruslari bo`lgan morfologiya va sintaksis, leksika va stilistika bilan uzviy bog`liqdir.

Chunki tildagi barcha birliklar (so`z, so`z formasi, so`z birikmalari va frazalar tovushlar yordamida namoyon bo`ladi.

Fonetika nutqdagi artikulyatsion-akustik xususiyatlarni, ularning hosil bo`lishida nutq organlarining xizmati va fizik tebranishlarni o`rganishi bo`yicha biologiya, fiziologiya, fizika va akustika fanlari bilan bog`lanadi.

Tildagi fonetik xususiyatlarni o`rganuvchi soha tarixiy (yoki diaxronik) fonetika deb ham ataladi. Bunda tildagi tovushlar sistemasining taraqqiyoti qadimiy obidalar va qo`lyozmalar hamda tarixiy faktlar yordamida tasnif etiladi.

Hozirgi davr tilshunosligida jahon tillarning o`xshash va farqli alomatlarini o`rganish «tillar tipologiyasi» nomi bilan atalib, bu sohaning fonetikaga doir bo`limi qiyosiy-tipologik fonetika yoki qiyosiy-tipologik fonologiya deb ataladi. Masalan, rus, o`zbek va ingliz tillarining qiyosiy – tipologik fonetikasi yoki fonologiyasi kabi.

Tildagi tovushlarni yozma ravishda ko`rsatish uchun alohida belgilar mavjud bo`lib, u transkripsiya deyiladi. Ushbu qo`llanmada xalqaro Fonetik assotsiatsiya taklif etgan transkripsiyaga asoslangan belgilardan foydalaniladi.

Eksperimental fonetika va uning metodlari.

Hozirgi davr fonetikasida ikki asosiy metod mavjud: sub'yektiv va ob'yektiv metodlar. Sub'yektiv metod talaffuzni bevosita kuzatishdan (ko`rib yoki eshitib) iborat. U eng qadimiy va doim ham qo`llash mumkin bo`lgan metoddir. Sub'yektiv bevosita kuzatish natijasida tovushlarning artikulyatsion – akustik xususiyatlari,

urg`uli va urg`usiz bo`g`inlarning farqi, intonatsiyada ovoz ohangining pastga tushishi yoki yuqorida ko`tarilishini sezish mumkin.

Texnik apparatura yordamida, ya'ni ob'yektiv metodlar yordamida aniqlanuvchi barcha artikulyatsion – akustik xususiyatlar eksperimental-fonetik tekshirish yoki nutqni instrumental tasnif etish deb yuritiladi. Ma'lum apparatlar yordamida tilning tovush tarkibi, bo`g`in, urg`u va intonatsiyasini tekshirish aniq va chuqur tasnif qilishga imkon beradi.

Artikulyatsiyani o`rganuvchi metodlar ichida palatografiya va rentgenografiya alohida o`rin tutadi. Palatografiya sun`iy tanglay yordamida tilning holatini aniqlashdir. Sun`iy tanglay ingichka elastik plastinkadan iborat bo`lib, uning shakli va o`lchovi talaffuz qiluvchining qattiq tanglayiga teng bo`ladi. Talaffuz qiluvchi shaxs informant yoki diktir deb atalib, u o`sha tilning adabiy talaffuzida yoki biror shevada (agar shevaning talaffuzi tekshirilayotgan bo`lsa) so`zlay olishi lozim. Elastik sun`iy tanglay og`iz bo`shlig`idagi qattiq tanglayga kiydiriladi. Ma'lum tovushning talaffuzida tilning izlari sun`iy tanglayga ko`chiriladi. Natijada tovushning artikulyatsiyasi o`rni aniqlanadi. Tilning izlari qolgan suniy tanglay palatogramma deyiladi.

Rentgenografiya va kinorentgenografiya tovushning artikulyatsiyasini juda aniq ko`rsatib beruvchi metoddir. Oddiy rentgenografiya nutq a'zolarining holatini ma'lum artikulyatsiya momentida aniqlashga imkon beradi. Kinorentgenografiya tovush artikulyatsiyasining rivojlanish holatlarini aniqlab beradi

Nutqning akustik tomonini aniqlash uchun spektral va otsillografik metodlar qo`llanadi. Spektrograf tovush maydonining amplitudasi va chastotasini ko`rsatib beradi va tovushning to`la akustik belgisini aniqlashga yordam beradi. Nutqning akustik tomonini aniqlashda qo`llanuvchi yangi vositalar ichida spektral analiz yetakchi o`rin tutadi. Ikki tipdagi spektrograf mavjud: 1) Statik tipdagi spektrograf tovushlarning akustik strukturasini ma'lum chegaralangan vaqt ichida o`rganishga imkon beradi, 2). Dinamik tipdagi spektrograf (yoki osnograf) «ko`rinuvchi nutq» (visible speech) printsipida ishlaydi va u yordamida tovushning spektral ko`rinishini rivojlanish protsessida aniqlash mumkin bo`ladi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR :

1. O`rganish sohasi va vazifasiga ko`ra fonetika nechaga bo`linadi?
2. Nazariy va amaliy fonetikaning vazifasi nimadan iborat?
3. Eksperimental fonetika deb nimaga aytiladi:

MUSTAQIL Ish TOPSHIRIQLARI

1- topshiriq

1. Fonetika tilshunoslikning inson nutqini ifoda qilish uchun zarur bo`lgan tovushlar va ularning vositalari tovush bilan bog`liq hodisalar haqidagi soha ekanligini tushuntiradi.

2. Nutq tovushlari va ular bilan bog`liq hodisalar, vositalar bo`lgan bo`g`in, urg`u, intonatsiya murakkab va ko`p qirrali xususiyatlar ekanligini izohlaydi.

2- topshiriq

1. Fonetika nutqdagi artikulyatsion-akustik xususiyatlarni, ularning hosil bo'lishida nutq organlarining xizmatini tushuntiradi.
2. Nutqning akustik tomonini aniqlash uchun spektral va otsillografik metodlar qo'llanishini izohlaydi.

Kerakli adabiyotlar:

4. A. Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. 1-qism. Fonetika va fonologiya. Toshkent. Universitet, 1999 yil. 6-8-betlar
5. U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Raxmatullayev, Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. O'zbekiston 1992 yil. 12-34 betlar.
6. Sodiqov. A. Abduazizov, M. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1981 yil, 72-92 betlar.

1- amaliy mashg'ulot:

FONETIKA VA UNING MAQSAD VA VAZIFALARI, TURLARI.

Dars maqsadi: Talabalarda fonetikaning o'rganish ob'yektlari, turlari to'g'risida umumiy tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O'QUV MAQSADLARI:

1. Fonetika, uning o'rganish ob'yektlari, maqsad vazifalari, turlari to'g'risida umumiy ma'lumot beradi.
2. Nutq tovushlari va ular bilan bog'liq hodisalarning ko'p qirrali murakkab xususiyatlar ekanligini izohlaydi.
3. Fonetika va uning turlari ifodalangan javobni topa oladi.
4. Fonetikaning turlari bo'linib ketishining sababini ilmiy asoslab beradi.
5. O'rganish sohasi va vazifalariga ko'ra fonetika turlarini aytib beradi.
6. Fonologiya haqida tushuncha beradi.
7. Sub'yektiv va ob'yektiv metodlar haqida tushuncha beradi.

ISHNI BAJARISH TARTIBI:

1. Nutq tovushlari va ular bilan bog'liq hodisalarning ko'p qirrali murakkab xususiyatlar ekanligini izohlaydi.
2. Tovushlarning tildagi funktsional (vazifa) tomonlarini o'rganish bo'limi-segmental fonologiya yoki fonemika, fonematika haqida ma'lumot beradi. Bo'g'in, urg'u va intonatsiyaning funktsional alomatlarining xususiyatlarini o'rganish sohasi supersegmental fonologiya yoki prosodika haqida ma'lumot beradi.
4. Fonetikaning turlarga bo'linib ketishi sababini ilmiy asoslab beradi.
5. Fonologiya haqida tushuncha beradi.
6. Sub'yektiv va ob'yektiv metodlar haqida tushuncha beradi.

Kerakli adabiyotlar:

1. A. A. Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. 1-qism. Fonetika va fonologiya. Toshkent. Universitet, 1999 yil. 6-8-betlar
2. U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Raxmatullayev, Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. O'zbekiston 1992 yil. 12-34 betlar.
3. A. Sodiqov. A. Abduazizov, M. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1981 yil, 72-92 betlar.

2 –MAVZU. ARTIKULYATSION VA AKUSTIK FONETIKA.

Asosiy savollar:

1. Nutq a'zolari va ularning vazifalari.
2. Faol va passiv nutq a'zolari.
3. Akustik fonetika: tovushlarning akustik belgilari.

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar; Nutq a'zolari va ularning vazifalari. Faol va passiv nutq a'zolari. Akustik fonetika: tovushlarning akustik belgilari

1- asosiy savol bo'yicha dars maqsadi: Talabalarda artikulyatsion fonetika haqida, nutq tovushlarining talaffuz xususiyatlari, bunda nutq a'zolarining ishtiroki to'g'risida aniq tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O'QUV MAQSADLARI :

1. Artikulyatsion fonetika, uning o'rganish ob'yektlari, maqsad vazifalari, turlari to'g'risida umumiy ma'lumot beradi.

2. Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan nutq a'zolari va ular bilan bog'liq hodisalarning ko'p qirrali murakkab xususiyatlarini izohlaydi. Akustik fonetika, tovushlarning akustik belgilari.

1- ASOSIY SAVOL BO'YICHA DARS MAQSADI: Talabalarda nutq tovushlarining talaffuz xususiyatlari, bunda nutq a'zolarining ishtiroki to'g'risida aniq tushuncha hosil qilish.

1- savol bayoni

Nutq tovushlari talaffuz a'zolarining ma'lum xizmati artikulyatsion fonetika, fonetikaning nutq tovushlari talaffuz va havoning tebranishi xususiyatlari natijasida hosil bo'ladi. Tovushning hosil bo'lishida ishtirok etuvchi nutq a'zolari harakatining yig'indisi artikulyatsiya deb ataladi. Jahondagi barcha kishilarning nutq a'zolari bir xil tuzilgan bo'lsa ham. Har bir tildagi tovushlarning talaffuzida ularning harakati o'sha tilga xos va odatiy bo'lishi mumkin. Biror tilning talaffuzida odat bo'lib qolgan nutq a'zolari odatiy harakatlarining yig'indisi o'sha tilning artikulyatsion bazasi deyiladi. Har xil tillar fonetik jihatdan bir-biridan artikulyatsion bazalaridagi ba'zi xususiyatlar bilan ham farq qilishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi til oldi undoshlar apikal (lotincha arex- «til uchi») artikulyatsiyaga ega bo'lsa, o'zbek va rus tillaridagi bunday undoshlarning talaffuzida til uchi tishlarga tegib, uning o'rta qismi ishtirok etadi, ya'ni dorsal artikulyatsiya qilinadi. Unli tovushlarning talaffuziga ko'ra ingliz va fransuz tillari bir-biridan katta farq qiladi. Ingliz tilidagi lablangan unlilarning talaffuzida lablar juda kuchsiz harakat qiladi. Fransuz tilidagi lablangan unlilar esa, lablarning kuchli harakati bilan ajralib turadi.

Odamning talaffuz apparati to'rt bo'shliqni o'z ichiga oladi: 1. Bo'g'iz bo'shligi, 2. Burun bo'shlig'i, 3. Og'iz bo'shlig'i, 4. Bo'yin bo'shlig'i.

O'pkadan chiqqan havo bo'yin bo'shlig'iga keladi. Bo'yinning chetlarida tovush paychalari joylashgan bo'lib, ular bir-biriga to'la yoki deyarli to'la jipslashib tegib turishi mumkin. Bu holatda bo'g'iz undoshlari hosil bo'ladi. Biroq, tovush paychalari bir-birlariga yaqinlashib taranglashishi va titrashi yoki yaxshi titramasligi mumkin. Tovush paychalarining titrashi davomiy tebranishlarni va bu

esa o'z navbatida asosiy tonni hosil qiladi. Tovushlarning hosil bo'lishida tovush paychalari ko'pincha ishlab turadi. Faqatgina jarangsiz undoshlarning talaffuzida tovush paychalari tebranmaydi.

Bo'yin bo'shlig'idan keyin havo bo'g'iz bo'shlig'iga o'tadi. Havo oqimining bo'gizdan keyingi yo'nalishi yumshoq tanglayning holatiga bog'liq. Agar yumshoq tanglay tepaga ko'tarilsa, u havoni burun bo'shligidan o'tishini to'sadi va havo oqimi to'g'ri og'iz bo'shlig'idan o'tadi. Bunday holatda og'iz undoshlari hosil bo'ladi. Agar yumshoq tanglay pastga tushsa, havo oqimi bir yo'la burun va og'iz bo'shliqlaridan o'tadi. Bu holatda esa, burun undoshlari (m, n, ng) hosil bo'ladi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Artikulyatsion fonetika, uning o'rganish ob'yektlari, turlarini ayting.
2. Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan nutq a'zolari va ular bilan bog'liq hodisalarning ko'pqirrali murakkab xususiyatlarini izohlaydi.
3. Akustik fonetika, tovushlarning akustik belgilarini aytib beradi.

2- reja bo'yicha dars maqsadi: Talabalarda faol va passiv nutq apparatlari ularning xususiyatlari to'g'risida aniq tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O'QUV MAQSADLARI:

1. Faol va passiv nutq a'zolarini topib beradi.
2. Nutq a'zolarining harakat tarzi, uning amalga oshirilishini tasvirlaydi.

2- savol bayoni

Tovushlarning hosil bo'lishidagi farqlarni bilishda ayniqsa og'iz bo'shlig'i va undagi zaruriy nutq mexanizmlari bo'lgan til, kichik til, qattiq va yumshoq tanglay va lablarning harakati va holati katta ahamiyatga egadir. Og'iz bo'shlig'ining katta yoki kichikligi harakat qiluvchi (faol) nutq organlari va talaffuzda bevosita harakat qilmovchi nutq mexanizmlariga (nafaol) bog'liqdir. Barcha talaffuz a'zolari ichida eng faol harakat qiluvchisi tildir. Uning har xil gorizontaal va vertikal harakati natijasida turli shovqin hosil bo'ladi va bu tovushlarning, ayniqsa unli tovushlarning talaffuzi va eshitilishida turli tonni vujudga keltiradi. Pastki va yuqori lablar ham talaffuzda ishtirok etishi va etmasligi bilan alohida ahamiyatga egadir. Shu tufayli ba'zan ikki lab orasidagi bo'shliqning shaklini ham unlilar talaffuzida hisobga olinadi. Barcha nutq mexanizmlari va ularning ayrim qismlari o'rtasida ma'lum munosabat mavjud bo'lib, odam talaffuzida bir yo'la birqancha a'zolarining harakati vujudga keladi. Bunday talaffuzning avtomatik ravishda ijro etilishi bosh miyadan boruvchi doimiy nerv impulslari yordamida bajariladi. Anotomik jihatdan odam va maymunning talaffuz apparati uncha katta farq qilmaydi. Biroq ular o'rtasidagi asosiy farq, fiziologik tomonidan, odam nutq mexanizmlarining aniq va differentsial harakati bosh miya orqali bajarilishi bilan izohlanadi. Shuning uchun bosh miya yoki oliy nerv sistemasi fikriy va nutqiy jarayonnigina emas, talaffuz a'zolarining maqsadga muvofiq harkatini ham boshqarib turadi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Faol va nafaol nutq a'zolarini tushuntirib beradi.
2. Nutq a'zolarining harakat tarzi, uning amalga oshirilishini aytib beradi.

**3–REJA BO`YICHA DARS MAQSADI:** Akustik fonetika va tovushlarning akustik belgilari to`g`risida aniq tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O`QUV MAQSADLARI:

1. Akustik fonetika va tovushlarning akustik belgilari haqida umumiy tushuncha beradi.
2. Tovushlarning akustik belgilarini izohlaydi.
3. Akustik belgilar ifodalangan javobni topadi.
4. Tovushning akustik xususiyati uning artikulyatsiyasi bilan bog`liqligini ko`rsatib beradi.

3- savol b a y o n i :

Nutq tovushlari sekundiga taxminan 1,100 marta tezlik bilan o`tuvchi havo oqimining mexanik tebranishi natijasidir. O`z navbatida havo tebranishi dovomiy va davomsiz, hamda sodda va murakkab bo`lishi mumkin. Tovushlar asosan ikki asosiy akustik belgiga ega: amplituda va chastota. Amplituda (tebranish to`lqini) eshitilishi jihatidan tovushning kuchiga (ovozning baland yoki pastligiga) to`g`ri keladi. Agar tebranish harakati tez bo`lsa, tovush baland tebranish chastotasiga ega bo`ladi. Aks holda, past chastotali tovush hosil bo`ladi. Tebranish chastotasi gerts (yoki har sekunda qaytariluvchi sikl) bilan o`lchanadi. Bir gerts bir sekunda bo`ladigan tebranish davriga tengdir. Chastota tovushlari bir-biridan farqlash uchun zarur bo`lgan akustik belgi hisoblanadi. Odamning tovush chastotasini eshitib his qila olish qobiliyati chegaralangan. Biz 15 dan to 15000 gerts gacha bo`lgan tovushlarni eshitib his qila olamiz. Juda sekin (15 gertsdan kam) yoki juda tez (20, 000 gertsdan yuqori) tebranishga ega bo`lgan tovushlarni umuman eshitish mumkin emas. Shu sababli bunday tebranishga ega bo`lgan tovushlarni eshitish uchun maxsus uskuna va apparatlar zarur bo`ladi. Ovoz va shovqin tovushlarni farqlash uchun zarur bo`lgan akustik xususiyatlardir. Masalan, unli tovushlar ovozga, jarangsiz undoshlar esa shovqinga egadir. Jarangli undoshlar bir yo`la ovoz va shovqinga ega bo`lib, keyingisi bosib ketadi. Sonor tovushlarda (l, r, y, m, n, ng) shovqin va ovoz birlikda bo`lib, ovoz shovqindan ustun keladi.

Tovushning cho`ziqligi yoki qisqaligi (uni odatda miqdor belgisi deb yuritiladi) tebranish harakatining vaqti bilan aniqlanadi va u milisekund bilan o`lchanadi. Tovushning kuchi, baland yoki pastligi va hokozolar uning sifat belgilari deb aytiladi. Tebranish amplitudasi bilan aniqlanuvchi tovush kuchi dinamik urg`uga ega bo`lgan tillar uchun xarakterlidir. Bunda urg`uli bo`g`in urg`usiz bo`g`inga qaraganda katta kuch bilan talaffuz etiladi. Masalan, o`zbek tilidagi «olma». «yabloko» - olma «ne beri», rus tilidagi «muka», «un»- muka «azob», ingliz tilidagi hresent “hozir bo`lmoq” - hresent “sovg`a” o`rtasidagi farq urg`uli va urg`usiz bo`g`inlarda tovushlarning kuchiga asoslangandir.

Tovushning tembri tebranish davomida maxsus tonni (un ohang) hosil qilish bilan belgilanadi. U ba'zan nutqda his-hayajonni ifodalovchi akustik belgi sifatida ham qaraladi. Tovushni hosil qiluvchi bo`shliqlar (og`iz, bo`yin, bo`g`iz va h.k.) ma'lum akustik rezonatorlar deb yuritiladi, chunki ular o`z shakli va o`lchovi bilan nutq tovushini hosil qiluvchi akustik kanallar vazifasini o`taydi.

Tebranish sodda va murakkab bo`lishi mumkin. Akustikada murakkab tovush tebranishining chastotasi bilan boshqa akustik vositalarni kelishtirib

chiqaruvchi mexanizm filtr deb ataladi. Odamning ogʻiz va burun boʻshliqlari unlilarni hosil qiluvchi akustik filtrni tashkil etadi.

Tovushning tembrini ifodalovchi va uni boshqa tovushlarning tembridan farqini koʻrsatuvchi chastotalar formantlar deyiladi. Formantlar nutq tovushlarining akustik xususiyatlarini bilish manbai hisoblanadi. Tovush formantlari maxsus eksperimental apparat-spektrograf yordamida aniqlanadi. Har xil unlilarning formantlari (odatda, ular uchta formantga ega boʻlib, F1, F2, F3 deb koʻrsatiladi). Vertikal shkala boʻyicha turli holatda boʻladilar.

Tovushning akustik belgilari ularning artikulyatsion xususiyatlari bilan uzviy bogʻliqdir. Nutq organlarining turlicha harakati nutq tovushlarning akustik belgilarini, ularning sifat va miqdor belgilarini oʻzgartirib yuboradi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR :

1. Artikulyatsion fonetika fonetikaning qanday turiga kiradi, izohlang..
2. Nutq tovushlari haqida.
3. Nutq tovushlarining hosil boʻlishi.
4. Nutq apparati.
5. Faol nutq aʼzolari.
6. Nutq tovushlarining hosil boʻlishida ogʻiz va burun boʻshligʻining vazifasi
7. Akustik fonetika

MUSTAQIL ISH TOPSHIRIQLARI

1- topshiriq

1. Odamning talaffuz apparati toʻrt boʻshliqni oʻz ichiga olishini izohlaydi.

2-topshiriq

1. Fonetikaning qoʻyilgan maqsadga koʻra turlarini ayting.

3-topshiriq

1. Nutq tovushlarining talaffuzi bilan bogʻliq hodisalarni tavsiflang.

Kerakli adabiyotlar:

1. A. Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. 1-qism. Fonetika va fonologiya. Toshkent. Universitet, 1999 yil. 6-8-betlar
2. U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Raxmatullayev, Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Toshkent. Oʻzbekiston 1992 yil. 12-34 betlar.
3. Sodiqov. A. Abduazizov, M. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1981 yil, 72-92 betlar.

2- Amaliy mashgʻulot

Artikulyatsion va akustik fonetika.

Dars maqsadi: Talabalarda nutq tovushlarining talaffuz xususiyatlari, bunda nutq aʼzolarining ishtiroki toʻgʻrisida aniq tushuncha hosil qilish.

IDENTIV OʻQUV MAQSADLARI:

1. Artikulyatsion fonetika haqida umumiy tushuncha beradi.
2. Nutq tovushlari nima ekanligini aytib beradi.
3. Nutq tovushlarining talaffuzi bilan bogʻliq hodisalarni tavsiflaydi.
4. Nutq aʼzolarini tasniflaydi va tavsiflaydi.

5. Faol va passiv nutq a'zolarini topib beradi.
6. Nutq a'zolarining harakat tarzi, uning amalga oshirilishini tasvirlaydi.

IShNI BAJARISH TARTIBI:

1. Artikulyatsion fonetika haqida umumiy tushuncha beradi.
2. Nutq tovushlari va nutq tovushlarining talaffuzi bilan bog'liq hodisalarni tavsiflaydi.

Kerakli adabiyotlar:

1. A. Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. 1-qism. Fonetika va fonologiya. Toshkent. Universitet, 1999 yil. 6-8-betlar
2. U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Raxmatullayev, Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. O'zbekiston 1992 yil. 12-34 betlar.
3. Sodiqov. A. Abduazizov, M. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1981 yil, 72-92 betlar.
4. Jamolxonov X. Fonetika, fonologiya va orfoepiya. Ma'ruzalar matni. 1999, 20-23-betlar
5. Mirtojdiyev M. O'zbek tili fonetikasi. Toshkent, 1998, 3-4-betlar

3- MAVZU: NUTQ TOVUSHLARINING TASNIFI. UNLI TOVUSHLAR.

MAVZU REJASI:

1. Nutq tovushlarining tasnifi.
2. Unli tovushlarning tasnifi.

TAYANCH TUSHUNCHALAR:

Tovushlarning artikulyatsion – akustik xususiyatlari, unli va undosh tovushlar, eshitib his etish, tovushlarning sotsial funksiyasi, undosh tovushlar tasnifi, til undoshlari, lab undoshlari, bo'g'iz undoshi. Portlovchilar sirg'aluvchilar (frikativlar), affrikatlar (qorishiq), shovqinlilar, sonorlar, jaranglilar, jarangsizlar, palatalizatsiya. Aspiratsiya, ovoz toni, tovush tembri, cho'ziqligi. Qisqaligi, tilning gorizontol holati, vertikal harakati, til oldi, til orqa, aralash, sonor unlilar, lablangan- lablanmagan unlilar, cho'ziq, yarim cho'ziq, qisqa unlilar, fraza, takt pauza, fonetik birlik, grammatik birlik, unlilarning bo'g'in hosil qilishi, sonor va jarangli undoshlarning bo'g'inga munosabati, proklitika, enklitika, bo'g'inning tuzilishi, urg'u, so'z urg'usi.

1– savol bo'yicha dars maqsadi : Talabalarda nutq tovushlarning akustik artikulyatsion belgilari, ularning roli to'g'risida tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O'QUV MAQSADLARI :

1. Nutq tovushlarning tasnifiy belgilarini aytib beradi.
2. Nutq tovushlarini hosil bo'lishida artikulyatsion, akustik va eshitib his etilishi, tildagi funksional xizmatini izohlab beradi.

1- savol b a y o n i :

Odam nutqi har xil tovushlarga juda boydir. Biroq barcha tovushlarni ularning artikulyatsion – akustik xususiyatlariga ko'ra har xil tiplarga bo'linadi.

Birinchi navbatda, tovushlar unli va undoshlarga bo`linadi. Artikulyatsion, akustik va eshitib his etilishi, tildagi funktsional xizmati jihatdan unli va undosh tovushlar o`rtasida katta farq bor.

Artikulyatsion jihatdan unli tovushlar o`pkadan chiqib kelayotgan havoning un naychalarini titratib og`izda hech qanday to`siqqa uchramasdan o`tishi, aksincha, undoshlar talaffuzida havo oqimining biror to`siqqa duch kelishi bilan izohlanadi. Akustik xususiyatlariga ko`ra unlilar talaffuzida havo oqimi kuchsiz tebranishga, aksincha, undoshlar esa, unlilarga qaraganda kuchli tebranish va shovqin yordamida hosil bo`ladi. Eshitib his etilishi jihatdan ham undoshlar kuchli shovqini bilan unlilardan farq qiladi. Unlilar esa, muzika ohangiga jo`r bo`la oluvchi mayin ohangga egadir. Ko`pincha jahon tillarida undosh tovushlar unlilardan ko`proq uchraydi va shu tufayli ularning funktsional xizmati ham ko`proqdir. Odatda ob'ektiv borliqdagi mavjud narsa va hodisalarni har xil guruh va tiplarga klassifikatsiya qilinganidek, nutq tovushlarini ham artikulyatsion-akustik xususiyatlariga ko`ra bir necha kategoriyalarga bo`linadi.

Yuqorida ko`rsatilgan belgilari asosida nutq tovushlari unli va undoshlarga va o`z navbatida bular ham ayrim guruhlariga bo`linadi.

**2– savol bo`yicha dars maqsadi :** Talabalarda unli tovushlarning akustik artikulyatsion belgilari, ularning roli to`g`risida tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O`QUV MAQSADLARI :

- 1.Unli tovushlarning tasnifiy belgilarini aytib beradi.
- 2.Unli tovushlarni uch tomonlama tasnif qiladi.

2 – savol bayoni

Unli tovushlarning hosil bo`lishida havo oqimi to`siqqa uchramaydi va tovush paychalari titraydi. Har bir unli tovush o`zining ovoz toni bilan farq qiladi. Unlilarning talaffuzida tilning harakati, labning holati, og`izning ochilishi va hokazolar xarakterlidir. Nutq organlarining holatiga ko`ra unlilarning sifati (tembri) va miqdor belgilari (cho`ziqlik va qisqaligi) o`zgaradi. Shu sababli unlilarni artikulyatsion va akustik xususiyatlari, sifat va miqdor belgilariga ko`ra tasnif qilinadi. Unlilarning artikulyatsion tasnifi chet tilining talaffuziga o`rgatishda amaliy ahamiyatga egadir. Bunday tasnif tilning harakati, lab va yumshoq tanglayning holatiga asoslanadi. Yumshoq tanglayning pastga tushishi natijasida havo burun bo`shlig`i orqali o`tadi va bu holatda burun unlilari yoki nazalizatsiyalashgan (lotincha nasalus - burun bo`shlig`i») unlilar hosil bo`ladi. Bunday nazalizatsiyalashgan unlilar frantsuz tilida uchraydi.

Til eng faol nutq a'zosi bo`lib, og`iz bo`shlig`ining shakli va katta kichikligi, tilning holatiga bog`liq. Til gorizontal va vertikal harakat qiladi va shunga ko`ra unlilar qator va tilning ko`tarilish darajasiga ko`ra tasnif qilinadi. Tilning gorizontal harakatiga ko`ra unlilar til oldi, til o`rta yoki aralash va til orqa qator tovushlarga bo`linadi.

Til oldi unlilarning talaffuzida til oldinga harakat qiladi:

Uning uchi pastki tishlarga taqaladi va tilning o`rta qismi qattiq tanglayga tomon yo`naladi. Ba'zi til oldi unlilarning talaffuzida til sal orqaga yo`naladi va shu tufayli bunday unlilarni orqa yo`nalishdagi til oldi unlisi deb ataladi. Bunday unliga ingliz tilidagi (i) unlisi misol bo`la oladi. Uning rentgenogrammasi o`zbek

tilidagi (i), (e), (a) rus tilidagi (i), (e) ingliz tilidagi (i), (e), (x) va frantsuz tilidagi (i), (e), (e), (e), (e), (e), (a) unlilari til oldi unlilaridir. Til oldi unlilarini haqiqiy til oldi va orqa yoʻnalishdagi til oldi qatoriga boʻlinishi maʼlum tilda, xususan ingliz tilida unli tovushlarning soni koʻpligi va ularning farqlarini aniqlash uchun hamda ikki va undan ortiq (masalan, oʻzbek, rus, ingliz tillari) tillardagi unlilarni qiyoslash uchun zarurdir.

Aralash qator unlilarning talaffuzida tilning beli va uchi bir oz yuqoriga koʻtariladi va tilning oʻzi yassi holatda boʻladi. Tilning uchi pastki tishlardan uzoqlashadi. Bunday aralash qator unlilari ingliz tilida mavjud: (z), (z). Rus tilidagi (oʻ) va (a) unlilarining talaffuzi aralash qator unlilariga yaqinroqdir. Biroq ularning talaffuzida til yassi holatda boʻlmaydi. Undan tashqari til oʻrta qator unlilarining talaffuzida tilning oʻrta qismi qattiq va yumshoq tanglay oʻrtasida biroz qayrilgan boʻladi. Til orqa qator unlilarining artikulyatsiyasida til orqaga harakat qiladi: uning orqa qismi yumshoq tanglayga tomon yoʻnaladi: til uchi pastki tishlardan uzoqlashadi. Til orqa qismining harakati labning holatiga ham taʼsir qilishi mumkin. Shu sababli, til orqa unlilari lablangan boʻladi. Til orqa unlilarini sayoz va chuqur til orqa unlilariga boʻlish mumkin. Ular koʻpincha oldi yoʻnalishdagi til orqa va chuqur til orqa unlilari deb ham ataladi. Bunday farq bir tilda soni koʻp boʻlgan unlilarni farqlash va bir necha tillardagi unlilar sistemalarini qiyoslash uchun qulaylik tugʻdiradi. Oʻzbek va rus tillarida oldi yoʻnalishdagi til orqa va chuqur til orqa unlilarini farqlash uncha zarur emas. Biroq ular ingliz va frantsuz tillaridagi unlilarni oʻzbek va rus tillaridagi unlilar bilan qiyoslash uchun zarur. Oʻzbek tilidagi (o), (u) va rus tilidagi (o), (u) til orqa unlilaridir. Tilning yassi holati yoki oʻrta qismining bukilishi aralash yoki oʻrta qator unlilarini yuqoridagidek ikki guruhga boʻlishga imkon bermaydi.

Tilning vertikal harakati, yaʼni uning koʻtarilish darajasiga koʻra unlilar yuqori, oʻrta, quyi koʻtarilish (yoki yopiq, yarim yopiq, yarim ochiq, ochiq) unlilari farqlanadi. Tilda unlilar soni koʻp boʻlsa va ularni tilning koʻtarilishi boʻyicha farqlash maqsadida hamda bir necha tillardagi unlilarni tilning koʻtarilishiga koʻra farqlash zarur boʻlsa, har bir koʻtarilish belgisini tor va keng shakllarga boʻlinadi. Masalan, ingliz tilidagi choʻziq (i), (u) unlilari yuqori koʻtarilishning tor shakli(i), (v) esa, yuqori koʻtarilishning keng shakliga kiradi. Bunday keng va tor shaklga boʻlish oʻzbek va rus tilidagi unlilarni tilning koʻtarilish belgilarga koʻra alohida qaraganda zarur boʻlmaydi. Biroq ularni ingliz tili unlilari bilan qiyoslaganda foydalidir.

Unlilarning talaffuzida lablar ishtirok etsa- lablangan, ishtirok etmasa-lablanmagan unlilar deyiladi. Unlilarning talaffuzida lablar ishtirok etib, ular ilgari choʻchchayib chiqsa, kuchli lablangan unlilar deb yuritiladi. Oʻzbek tilidagi (u), (u) va rus tilidagi (o), (u) tovushlari kuchli lablangan unlilardir. Unlilarning talaffuzida lablar ishtirok etib, ular ilgari choʻchchayib chiqmasligi mumkin. Bunday unlilar kuchsiz lablangan hisoblanadi. Koʻpincha til orqa unlilari lablangan boʻladi. Biroq, baʼzi tillarda, xususan frantsuz tilida til oldi unlilari ichida ham lablangan tovushlar mavjud.

Lablanmagan unlilarning talaffuzida lablar faol ishtirok etmay, ular chekkaga tortilgan (masalan, ingliz tilidagi (i) (a) (x) unlilari) yoki bevosita (neytral) holatda bo'ladi. O'zbekcha (i), (e), ruscha (i), (e) va inglizcha (i), (e), () kabi)

Yuqorida ko'rsatilgan unlilarning artikulyatsion xususiyatlari ularning sifat

belgilari deb yuritiladi. Unli tovushlarning cho'ziq va qisqaligi esa, miqdor belgisi deb ataladi va bu belgi talaffuz vaqti bilan o'lchanadi. Akustik jihatdan cho'ziq, yarim cho'ziq, qisqa va juda qisqa unlilarni farqlash mumkin, cho'ziq va qisqa unlilar, ingliz, nemis, frantsuz va boshqa tillarda bor. (Cho'ziqlik belgisi tovushning transkripsiya belgisidan keyin (ikki nuqta bilan beriladi). O'zbek va rus tillarida tovushlarning cho'ziq va qisqa talaffuzi so'zlarning ma'nolarini o'zgartirmaydi. Biroq tovushlarni cho'ziq talaffuz qilish gapiruvchining ekspressiv (his-hayajon) vositasi sifatida ishlatiladi.

Odatda cho'ziq unlilar kuchli va qisqa unlilar kuchsiz talaffuz qilinadi.

Unli tovushlarni monoftonglar, diftongoidlar (yoki diftonglashgan unlilar) va diftonglarga bo'linadi. Turg'un talaffuzga ega bo'lgan unlilar monoftonglar (lotincha monophthong bir tovush ma'nosida) deyiladi. Artikulyatsiyasi davomida turg'un talaffuzga ega bo'lmagan, bir holatdan ikkinchi holatga ko'chuvchi tovushlar diftongoidlar deb ataladi. Masalan, ingliz tilidagi (I:), (u:) unlilari diftongoidlardir. Ikki unli tovushdan tashkil topgan va har ikki elementi bir bo'g'inda yoki bir morfemada bo'luvchi, talaffuz davomida nutq organlari bir holatdan ikkinchi holatga ko'chuvchi tovushlar diftonglar deyiladi. Diftonglar ingliz, nemis, frantsuz, latish va boshqa tillarda mavjud. Diftongning birinchi elementi- uning yadrosi, ikkinchi elementi- glayd deb yuritiladi. Odatda diftongning yadrosi – aniq, glaydi esa, kuchsiz talaffuz etiladi. Diftonglarni ularning yadrosini tashkil etgan unlining fonetik xususiyatiga ko'ra tasnif qilinadi. Ingliz tilidagi (ei), (ai) til oldi diftonglari, (ou), (oi) esa, til orqa diftonglaridir. Diftongning har ikki elementi ham unli tovushdan iborat bo'lsa, sof diftong deb yuritiladi. Agar diftongning ikkinchi elementi – y (l) – v (w) kabi yarim unli yoki undosh tovushdan iborat bo'lsa, aldamchi diftong deyiladi.

Yuqorida berilgan unlilarning artikulyatsion tasnifidan tashqari, ularning akustik tasnifi ham mavjud bo'lib bu unlilarning maxsus apparatlar yordamida spektral yoki otsillografik tahlil qilishga asoslanadi.

Quyida unlilarning artikulyatsion belgilari asosidagi tasniflarni keltiramiz:

O'zbek adabiy tili unlilarning tasnifi (tablitsa 1).

Tilning vertikal holatiga ko'ra.	Tilning gorizontal holatiga ko'ra	
	Til oldi	Til orqa
	L a b l a n m a g a n.	L a b l a n g a n .
Yuqori (yopiq)	I	U
O'rta (yarim yopiq yoki ochiq).	E	O'
Quyi (ochiq).	A	O

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR :

1. O`zbek tilida nechta unli tovush bor va ular necha tomonlama tasnif qilinadi?
2. Tilning gorizontal harakatiga ko`ra unlilar nechaga bo`linadi?
3. Tilning vertikal harakatiga ko`ra unlilar necha turli bo`ladi?
4. Lablarning ishtirokiga ko`ra unlilarni qanday tasnif qilamiz?
5. Til oldi unlilari joylashgan qatorni toping.
A.) I,E, U, U,
V.) U,U,A,O.
S). I,E,A.
D). I,O,U,E.
E). I,a,U,U.
6. Til orqa lablangan unlilarni toping.
A). u,u,o.
V). U,u,a.
S). a, i,e.
D). O,I,U.
S). E,a,U.
7. Tor unlilar qatnashgan javobni toping.
A). ikkinchi, osmon
V). Eshik, erkin.
S). o`rin, tushir.
D). kitob, buloq.
E). ravon, uchun.

MUSTAQIL ISH TOPSHIRIQLARI

1. Nutq tovushlarining tasnifiy belgilari.
2. Unli tovushlarning tasnifini qiladi.

Kerakli adabiyotlar:

1. A. Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. 1-qism. Fonetika va fonologiya. Toshkent. Universitet, 1999 yil. 6-8-betlar
2. U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Raxmatullayev, Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent. O`zbekiston 1992 yil. 12-34 betlar.
3. Sodiqov. A. Abduazizov, M. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1981 yil, 72-92 betlar.
4. Jamolxonov X. Fonetika, fonologiya va orfoepiya. Ma'ruzalar matni. 1999. 4-8-betlar
5. Mirtojdiyev M. O`zbek tili fonetikasi. Toshkent, 1998, 10-15-betlar

3-amaliy mashg`ulot

Nutq tovushlarining tasnifi. Unli tovushlar.

Dars maqsadi: Talabalarga nutq tovushining tasnifini, shuningdek unli tovushlar tasnifi haqida tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O`QUV MAQSADLARI:

1. Nutq tovushlarining tasnifiy belgilarini aytib beradi.

2. Unli tovushlarning tasnifiy belgilarini izohlaydi.
3. Unli tovushlarni uch tomonlama tasnif qiladi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Nutq tovushlarining tasnifiy belgilarini bajaradi.
2. Unli tovushlarining tasnifini qiladi.
3. Unli tovushlarning tavsifini qiladi.

4- MAVZU UNDOSh TOVUSHLAR TASNIFI

Mavzu rejasi:

1. Undosh tovushlarning akustik-artikulyatsion xususiyatlari.
2. Undosh tovushlar tasnifi.

IDENTIV O`QUV MAQSADLARI:

1. Nutq tovushlarining ikkiga bo`linishini undosh tovushlarning tasnifiy belgilarini aytib beradi.
2. Undosh tovushlarni uch tomonlama tasnif va tavsiflaydi.
3. Tasnifiy belgilarga ko`ra undosh tovushlarni ajratib beradi.
4. Undoshlarning nutqdagi va bo`g`in hosil qilishdagi roliga baho beradi.

**1- savol bo`yicha dars maqsadi:** Talabalarda inson nutqiga oid tovushlarning ikki xil bo`lishi, unli va undosh tovushlar, undosh tovushlarning belgi-xususiyatlari guruhlari to`g`risida tushuncha hosil qilish.

1- SAVOL BAYONI

Odam nutqi har xil tovushlarga juda boydir. Biroq barcha tovushlarni ularning artikulyatsion – akustik xususiyatlariga ko`ra har xil tiplarga bo`linadi. Birinchi navbatda, tovushlarni unli va undoshlarga bo`linadi. Artikulyatsion, akustik va eshitib his etilishi va tildagi funktsional xizmati jihatdan unli va undosh tovushlar o`rtasida katta farq bor.

Artikulyatsion jihatdan unli tovushlar o`pkadan chiqib kelayotgan havoning un naychalarini titratib og`izda hech qanday to`siqqa uchramasdan o`tishi, aksincha, undoshlar talaffuzida havo oqimining biror to`siqqa duch kelishi bilan izohlanadi. Akustik xususiyatlariga ko`ra unlilar talaffuzida havo oqimi kuchsiz tebranishga, aksincha, undoshlar esa, unlilarga qaraganda kuchli tebranish va shovqin yordamida hosil bo`ladi. Eshitib his etilishi jihatdan ham undoshlar kuchli shovqini bilan unlilardan farq qiladi. Unlilar esa, musiqa ohangiga jo`r bo`la oluvchi mayin ohangga egadir. Ko`pincha jahon tillarida undosh tovushlar unlilardan ko`proq uchraydi va shu tufayli ularning funktsional xizmati ham ko`proqdir. Odatda ob'yektiv borliqdagi mavjud narsa va hodisalarni har xil guruh va tiplarga klassifikatsiya qilinganidek, nutq tovushlarini ham artikulyatsion-akustik xususiyatlariga ko`ra bir necha kategoriyalarga bo`linadi.

Yuqorida ko`rsatilgan belgilari asosida nutq tovushlari unli va undoshlarga va o`z navbatida, bular ham ayrim guruhlarga bo`linadi.

**2- savol bo`yicha dars maqsadi:** Talabalarda inson nutqiga oid tovushlarning ikki xil bo`lishi, unli va undosh tovushlar, undosh tovushlarning belgi-xususiyatlari guruhlari to`g`risida tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O`QUV MAQSADLARI :

1. Nutq tovushlarining ikkiga bo`linishini undosh tovushlarning tasnifiy belgilarini aytib beradi
2. Undosh tovushlarni uch tomonlama tasnif va tavsiflaydi.
3. Tasnifiy belgilarga ko`ra undosh tovushlarni ajratib beradi.
4. Undoshlarning nutqdagi va bo`g`in hosil qilishdagi roliga baho beradi.

2- savol bayoni

Nutq organlarining bir-biriga tegishi natijasida o`pkadan chiquvchi havo oqimining to`siqqa uchrashi undoshlarning hosil bo`lishida xarakterlidir. Undosh tovushlarning sifati nutq organlarining harakati, og`iz va bo`g`iz bo`shliqlarining shakli va tovush paychalarining holatiga bog`liq. Odatda undosh tovushlar quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Aktiv nutq a'zolarining ishtiroki va to`siqning hosil bo`lish o`rniga ko`ra, bunday artikulyatsiya belgilari bo`yicha undoshlar lab va til undoshlariga bo`linadi. O`z navbatda, lab undoshlari lab-lab (p,b,m) va lab-tish (f, v) tovushlariga bo`linadi. Til undoshlari til oldi (to`siqning o`rniga ko`ra: dorsal, alveolyar, apikal, kakuminal), til o`rta, til orqa, uvulyar (chuqur til orqa), faringal va bo`g`iz tovushlariga bo`linadi. To`siqning hosil bo`lish o`rniga ko`ra til oldi undoshlari dental yoki dorsal (o`zbek tilidagi (t, d, s, z, l kabi), o`rta (ingliz va turkman tillaridagi (Q q)) kabi. Alveolyar ( inglizcha ( t d l ) kabi), palato – alveolyar (ruscha (t,d,l) kabi) va chuqur alveolyar ( inglizcha (r) kabi) bo`ladi. Til o`rta undoshlari to`siqning hosil bo`lish o`rniga ko`ra palatal bo`ladi.

2. Shovqinning hosil bo`lish usuliga yoki to`siqning qanday hosil bo`lish turiga ko`ra quyidagi undosh tovushlar kategoriyasi farqlanadi:

a). portlovchilar: ularning talaffuzida havo oqimi kuchli to`siqqa uchraydi: (p, b, t, d, k, g.) kabi,

b). sirg`aluvchilar yoki frikativ undoshlar: ular havo oqimining kuchli to`siqqa uchramay, nutq organlari orasidan sirg`alib o`tishi bilan hosil bo`ladi : (s, z, sh, f, v) kabi,

v). affrikatlar: ularning talaffuzi portlovchi elementdan (t, d) boshlanib, sirg`aluvchi tovush bilan tugallanadi: (tsh (ch), dj). Biroq affrikatlarning har ikki elementi hech vaqt ikki bo`g`in va morfemaga ajralib ketmaydi. Artikulyatsion-akustik jihatdan affrikatlar go`yo bir tovushdek talaffuz etiladi.

Portlovchi, sirg`aluvchi va affrikatlar shovqinli tovushlar hisoblanadi. Sirg`aluvchi undoshlar ikki xil talaffuz qilinishi mumkin. Masalan, rus tilidagi sirg`aluvchi qattiq undoshlar (f, z, s, z) bir o`rinda yoki bir fokusli talaffuz etiladi. Sirg`aluvchi yumshoq (f, v, s, z) undoshlari esa, ikki o`rinda yoki ikki fokusli artikulyatsiyaga ega. O`zbek tilida bunday xususiyat yo`q. Undoshlar ichida shovqindan ovoz toni ustun keluvchi tovushlar ham borki, ularni sonor yoki sonant (lotincha sonorous – ovozli”) tovushlar deyiladi. Hosil bo`lishiga ko`ra sonorlar bir yo`la unli va undoshlik xususiyatiga ega. Sonorlar ishtirokiga ko`ra unlilarga yaqin turadi. Sonorlarning hosil bo`lishida havo oqimining yengil to`siqqa uchrashi jihatdan ular undoshlarga yaqin talaffuz etiladi. O`zbek, rus,

ingliz tillaridagi (l), (l), (y), (i), (r), (r) sonor tovushlardir. Bu sonorlar ogʻiz boʻshligʻida hosil boʻladi. Baʼzi sonor tovushlarning talaffuzida yumshoq tanglay pastga tushib, havo burun boʻshligʻi orqali oʻtadi (m, n, ng). Bunday tovushlar burun sonorlari deb ataladi. Sonor tovushlar boʻgʻin hosil qilishda katta xizmat qiladi. l) sonor tovushning talaffuzida havo oqimi tilning yonidan sirgʻalib oʻtadi va shu tufayli (l) yon sonori deb ataladi. (r) tovushining talaffuzida havo oqimi til uchini titraydi va shu tufayli (r) titroq sonor tovush deyiladi.

3. Undosh tovushlarning talaffuzida tovush paychalari titrasa, ular jarangli deyiladi. Artikulyatsiya davomida tovush paychalari yaxshi titramasa, jarangsiz undoshlar hosil boʻladi. Odatda jarangsiz va jarangli undoshlar oʻz juftlariga ega: (p - b), (f - v), (t-d), (s-z), (sh-j), (x-g), (tsh-dj), (k-g). Oʻzbek tilida bu sakkiz juft jarangsiz – jarangli undoshlarning jarangsizlari – kuchli va jaranglilari- kuchsiz talaffuz qilinadi. Baʼzi undosh tovushlarning talaffuzida til pushtining oʻrta qismi qattiq tanglayga (unli lotincha palatim deyiladi) tomon koʻtariladi. Bu xususiyat palatalizatsiya (yoki yumshatish) deyiladi. Rus tilida bunday palatalizatsiya kuchli boʻlib, yumshoq undoshlar mavjud. Eshitilishi jihatdan u (y) tovushini eslatadi. Shu sababli rus tilida undoshlar yumshoq va qattiq kategoriyaga boʻlinadi. Masalan: pil «ichdim»- pil «chang» soʻzlaridagi (l- l) undoshlari qattiq va yumshoqligi bilan farqlanadi.

Nutq aʼzolarining kuchsiz harakati bilan havo oqimining tovush paychalari bir – biriga yaqinlashtirib sirgʻalib oʻtishi natijasida aspiratsiya (lotincha- aspirare - nafas olmoq soʻzidan) hosil boʻladi. Aspiratsiya juda kuchsiz (x), (h) nafas tovushni eslatadi. Aspiratsiyalashgan undosh tovushlar odatda unli tovushlardan oldin keladi. Masalan, ingliz tilida pool (phuil), basseyne, take (theik) olmoq, coat (khout) palto kabi.

Oʻpkadan chiqqan havoning boʻgʻiz boʻshligʻidan sirgʻalib oʻtishi natijasida hosil boʻlgan (x), (h) undoshi boʻgʻiz tovushi deyiladi.

Til orqa undoshlari ikki xil hosil boʻlishi mumkin, sayoz til orqa undoshlari: (k, g, ng) va chuqur til orqa: (k, g, x) tovushlari. Sayoz til orqa undoshlari til orqa qismining yumshoq tanglayga tegishi natijasida hosil boʻladi. Chuqur til orqa undoshlari (q, gʻ, h) esa, yumshoq tanglayning pastga tushishi bilan kichik til va til orqa qismlarining bir-biriga tegishli natijasida hosil boʻladi. Bunday tovushlarni uvulyar (lotincha uvular – kichik til») undoshlar deb ham ataladi. Uvulyar undoshlar gʻarbiy yevropa va rus tillarida uchramaydi. Ular koʻproq sharqiy osiyo, kavkaz va turkiy tillarida uchraydi.

Undosh tovushlar tasnifi.

	Artikulyatsiya(hosil boʻlish) oʻrniga koʻra
--	---

				Lab undosh.		Til undoshlari				Bo`g`iz undosh lari	
Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko`ra		Atikulyatsiya (hosil bo`lish) usuliga ko`ra		Lab-lab	Lab - tish	Til oldi	Til o`rta	Sayoz til orqa	Chuqur til orqa		
Shovqinlilar	jarangli	Portlovchi	Sof portlovchilar	b		d		g			
	jarangsiz			p		t		k	q		
	jarangli		qorishiq portlov.			j					
	jarangsiz					ts,ch					
	jarangli	Sirg`aluv chivchila		v	v1	j.z	y		g`		
	jarangsiz				f	s,sh			x	h	
Sonorlar	jarangli	Portlovchi(burun)		m		n		n(ng)			
	jarangsiz										
	jarangli	Sirg`aluvchi	yon			l					
	jarangli		Titroq			r					

Jahon tillarida boshqa xil undosh tovushlar ham mavjud bo`lib, ular yuqorida berilgan tasnifdan chetga chiqishi mumkin. Biroq keltirilgan tasnif o`zbek, rus, ingliz tillaridagi undoshlarni tasnif qilish uchun yetarlidir.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR :

1. Nutq tovushlari artikulyatsion va akustik xususiyatlariga ko`ra nechaga bo`linadi?
2. Undosh tovushlar qaysi tomonlama tasnif qilinadi?
3. Hosil bo`lish o`rniga ko`ra undosh tovushlarni tavsiflang.
4. Faqat jarangli undoshlar berilgan javobni toping.
A. p, f, i, s, t, k.
V. k, x, x, b, v, l.
S. y, l, m, j, g, v, t.
D. j, z, k, l, m, n.
E. v, g, d, z, b.
5. Jarangsiz undoshlar berilgan qatorni toping.
A. k, x, p, ch, t.

V. s, f, x, k, l.
S. z, l, m, n, p.
D. y, l, n, k, f.
E. b, v, g, t, d.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Undosh tovushlarning artikulyatsion-akustik xususiyatlari.
2. Undosh tovushlar tasnifi.

Kerakli adabiyotlar:

1. A. Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. 1-qism. Fonetika va fonologiya. Toshkent. Universitet, 1999 yil. 5-7-betlar
2. U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Raxmatullayev, Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent. O`zbekiston 1992 yil. 3-6 betlar.
3. Sodiqov. A. Abduazizov, M. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1981 yil, 22-29 betlar.

4-amaliy mashg`ulot:

Undosh tovushlar tasnifi.

Dars maqsadi: Talabalarga nutq tovushlarining tasnifini o`rgatish.

IDENTIV O`QUV MAQSADLARI :

1. Undosh tovushlarning akustik-artikulyatsion xususiyatlarini izohlaydi.
2. Undosh tovushlarning tasnifini beradi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Undosh tovushlarning akustik-artikulyatsion xususiyatlariga oid mashq bajaradi.
2. Undosh tovushlarining tasnifini bajaradi.

5 - MAVZU. NUTQNING FONETIK BO`LINISHI.

Mavzu rejasi:

1. Fonetik birliklar.
2. Bo`g`in.
3. Intonatsiya va uning komponentlari.

**1 savol bo`yicha dars maqsadi:** Talabalarda fraza takt, bo`g`in, tovush haqida aniq tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O`QUV MAQSADLARI :

1. Fonetik birliklarni sanaydi.
2. Fonetik bo`linish nima ekanligini tushuntirib beradi.
3. Fonetik birliklarni izohlaydi.
4. Gapni fonetik birliklarga bo`lib beradi.
5. Bir xil leksik tarkibli, biroq har xil fonetik bo`linishga ega gaplarni tahlil qiladi.

1- savol bayoni.

Nutqda tovushlar alohida holda talaffuz etilmaydi. Ular ma'lum tartibda ketma-ket birikkan holatda bo`ladi. Demak, nutq ketma-ket kelgan tovushlarning yig`indisi yoki zanjirsimon ulanishidan iborat bo`lib, u talaffuz davriga ko`ra oldinma-keyin kelgan fonetik birliklarga bo`linadi. Nutqning ana shunday katta va kichik birliklariga bo`linishi uning fonetik bo`linishi deb ataladi. Bunday

bo'linishni, ba'zan segmentatsiya (lotincha segmentis – bo'lak ma'nosida) deb ham yuritiladi. Segmentatsiya tushunchasi nutqni tashkil etuvchi bo'laklarga bo'lishni bildiradi. Har bir bo'lak- segment deb yuritiladi. Nutqning bunday bo'linishi katta va kichik segmentlarni aniqlashga va ular o'rtasidagi ulanish tartibini bilishga imkon beradi. Har bir fonetik birlik o'zining artikulyatsion – akustik va eshitilish xususiyatlariga egadir. Fonetik birliklar til strukturasining material tomonini tashkil etuvchilar bo'lib, ular o'z navbatida o'xshashlik va farqlarini aniqlash va tildagi xizmatini bilish yordamida tilning asosiy birliklariga (fonema, morfema. so'z va gaplar) birlashadi.

Nutq quyidagi tartibda fonetik birliklarga bo'linadi:

1)Fraza, 2). Taktlar, 3). Bo'g'inlar, 4). Tovushlar. Har ikki tomonidan pauza bilan bo'lingan eng katta fonetik birlik fraza deb ataladi. Pauza davrida so'zlovchi kelgusi frazaning talaffuzi uchun nafas oladi. Bir fraza bir qancha gaplarni o'z ichiga olishi mumkin. Bir gap ham bir qancha frazalarga bo'linishi mumkin. Shu tufayli fraza va gaplar bir-biriga to'g'ri kelmaydi.

Gap – grammatik (sintaktik) birlik, fraza esa, fonetik birlik hisoblanadi. Frazalar intonatsiya yordamida bir-biriga ulanadi.

Fraza taktlarga bo'linadi. Takt frazaning bir bo'lagi hisoblanib, bir urg'u yordamida bir yoki bir necha bo'g'inlarning ulanishidan tashkil topgan. Urg'uli bo'g'in yordamida ulangan taktlarning eng yuqori qismi kuchli talaffuzi bilan farqlanadi. Taktlar ma'nodor so'zlarni mustaqil urg'uga ega bo'lmagan so'zlarga ulash uchun xizmat qiladi. Yordamchi so'zlar ma'nodor so'zlarning oldi va orqa tomonidan ulanadi. Ularning oldi tomondan ulanishi prokliza deyiladi. Oldi tomonidan ulangan so'z proklitika deb ataladi. Masalan: beshta kam bir, beshta kampir, mana senga olam –olam gul (Hamid Olimjon), alla- qayerda kabi. Orqa tomondan ulanish enkliza va ulangan urg'usiz so'z enklitika deb ataladi , siz ham, senga deb oldim, bir bor ekan, bir yo'q ekan kabi.

2- savol bo'yicha dars maqsadi: Talabalarda bo'g'in, tovush haqida aniq tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O'QUV MAQSADLARI :

1. Bo'g'in haqida ma'lumot beradi.
2. Bo'g'in va uning turlari haqida ma'lumot beradi

2- savol bayoni

Taktlar bo'g'inlarga bo'linadi. Bir yoki bir necha tovushlardan tashkil topgan taktning bo'lagi bo'g'in hisoblanadi. Bo'g'in hosil qiluvchi tovushlar ovozning darajasiga ko'ra unlilar, sonor undoshlar (m, n,l, r) va sirg'aluvchi jarangli undoshlardan iborat.

Daniyalik tilshunos O. ESPERSEN ovozning darajasiga ko'ra tovushlarni tasnif qilgan. Biroq uning «sonorlik nazariyasi » (sonorous – lotincha “ovozli” ma'nosida) bo'g'in hosil bo'lishini yetarli yoritib bermaydi. Amerikalik tilshunos R. STETSON taklif etgan bo'g'inning «ekspirator(experation – lotincha “nafas olish” ma'nosida nazariyasi tovushning yoki tovushlar birikmasining nafas kuchi bilan talaffuziga asoslangan. Bo'g'in umumiy talaffuz kuchining halqasi bo'lib, unda ovozning darajasi ya'ni sonorlik, nafas kuchi, kuchli va baland talaffuz mujassamlashgan. Odatda so'zdagi bo'g'inlar sonini undagi unli tovushlar soniga

qarab belgilanadi. Bunday qarash doim ham to'g'ri bo'lmaydi. Undosh tovushlar ham bo'g'in hosil qiluvchilik vazifasini bajara oladi. Chunki nutqda, unililar qo'shni holatda kelgan undoshlar yordamida bo'g'in hosil qiladi. Masalan: bo-la-lar-i-miz-ga so'zidan olti unli tovush qo'shni undoshlar yordamida olti bo'g'in hosil qiladi. Ingliz tilida esa, bir undosh tovush ham bo'g'in hosil qila oladi : little (lit-l) – kichik, cattle (kxt-l) – qozon kabi.

Tillar bo'g'inining tuzilish strukturasiga ko'ra farq qiladi. Jahon tillarida eng ko'p uchraydigan- bo'g'in tipi "undosh-unli" bo'lib, u qulay talaffuzi bilan ajralib turadi (lo-la, ko-ra, su-na kabi). Bo'g'inlarni ulardagi boshlang'ich va oxirgi tovushlariga qarab tiplarga bo'linadi : ochiq (unli bilan tugagan), yopiq (undoshga tugagan), yarim ochiq (sonor undosh bilan tugagan) va berkitilgan (undosh bilan boshlangan) , berkitilmagan (unli bilan boshlangan).

So'z bir yoki undan ortiq bo'g'inlardan tashkil topgan. Bo'g'inlar bo'g'in chizig'i bilan chegaralanadi. Bo'g'in hosil qilish va bo'g'inga bo'lishda nutq tovushlari ishtirok etadi. Bo'g'inga bo'lishning qoida va tartiblari tillarda turlicha bo'ladi.

Bo'g'inlar tovushlarga bo'linadi. Tovushlarning artikulyatsiyasi uch fazadan iborat : Boshlang'ich fazasi – ekskursiya, o'rta fazasi va oxirgi fazasi – rekursiya. Boshqacha aytganda, tovushlarning talaffuzida nutq a'zolarining talaffuzga tayyorlanish fazasi (ekskursiya), aytilish fazasi va nutq organlarining avvalgi holatiga qisman qaytish (rekursiya) fazasi mavjud. Artikulyatsiya fazalarining qaytarilishi va rekursiya fazasining qisman qisqarishi tovush birikmalarining talaffuzi uchun xarakterlidir. Xususan, affrikatlar ana shunday bo'linmas artikulyatsiyaga ega bo'lib, ular portlovchi tovushlarning talaffuzidan boshlanadi va sirg'aluvchi tovush bilan tugallanadi. Affrikatlarning talaffuzida bir ekskursiya va bir rekursiya mavjud. Boshqa undoshlar birikmalarining (masalan: kr,pl,tr, st,el kabi) talaffuzida ikki ekskursiya va ikki rekursiya fazalari mavjud va shu sababli ular tovush birikmalari deb hisoblanadi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR :

1. Nutq qanday tartibda fonetik birliklarga bo'linadi?
2. Fonetik bo'linishni tushuntirib bering.
3. Frazani izohlang.
4. Takt nima ?

3- savol bo'yicha dars maqsadi: Talabalarda intonatsiya va uning komponentlari, urg'u va uning turlari to'g'risida aniq tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O'QUV MAQSADLARI :

1. Intonatsiya va uning ta'rifini aytib beradi.
2. Intonatsiyaning qanday qismlardan iborat ekanligini ko'rsatib beradi.
3. Intonatsiya va uning qismlarini izohlaydi.
4. Urg'u va uning turlarini tushuntirib beradi.
5. Intonatsiya qismlari berilgan javobni topib beradi.

3- savol bayoni

Talaffuzda bir yoki bir necha bo'g'inlarni ajratib aytish urg'u deyiladi. So'z va fraza urg'usi farqlanadi. Ko'p bo'g'inli so'zlarda bir yoki undan ortiq bo'g'inlarni ajratib aytish so'z urg'usi deyiladi. Agar so'z bir bo'g'indan iborat

bo'lsa, so'z urg'usi bo'g'in cho'qqisini hosil qiluvchi tovushga tushadi. Frazalardagi so'zlarning biror bo'g'inini ajratib talaffuz qilish fraza urg'usi deyiladi. Frazalardagi so'zlarning biror bo'g'inini ajratib talaffuz qilish fraza urg'usi deyiladi. Frazalardagi so'zlarning biror bo'g'inini ajratib talaffuz qilish fraza urg'usi deyiladi.

So'z urg'usi ma'nodor mustaqil so'zlarning zaruriy belgisi hisoblanadi. O'zbek, rus, ingliz va nemis tillarida ma'nodor so'zlardagi urg'u nutqda (frazalarda) ham saqlanib qolishi mumkin. So'zlardagi bir yoki undan ortiq bo'g'inlarni ajratib talaffuz qilish turli artikulyatsion – akustik vositalar yordamida amalga oshiriladi. Artikulyatsion jihatdan nafas kuchi, kuchli talaffuz va nutq paychalarining tebranishi so'zga urg'u qo'yishning asosiy vositalaridir. Akustik jihatdan so'z urg'usi intensivlik (tovushni baland ovoz bilan aytish), cho'ziqlik va tovushning asosiy toni yordamida amalga oshiriladi.

Tovushning balandligi va cho'ziqlik urg'uning eshitilishidagi asosiy vositalardir. Ko'rsatilgan vositalardan qaysilari bo'g'inni ajratib talaffuz qilishda asosiy ekanligiga ko'ra urg'u tiplari farqlanadi. Agar talaffuz kuchi yoki intensivlik asosiy xizmatni bajarsa, dinamik (kuch yoki ekspirator) urg'u deyiladi. Asosiy tonning harakati (tushuvchi, ko'tariluvchi va ko'tarilib tushuvchi tonlar) yordamida amalga oshiriluvchi urg'u muzikal (yoki melodik) urg'u deb ataladi. Bo'g'inning cho'ziq talaffuzi urg'uda asosiy bo'lsa, miqdor (cho'ziqlik yoki kvantitativ) urg'u deyiladi. Ba'zan tillarda urg'uning ko'rsatilgan vositalari birgalikda harakat qiladi va bir yo'la kuch va ton urg'usi mavjud bo'ladi. Masalan: norvej, dat, island, shved tillari shunday urg'uga ega. Rus, o'zbek, ingliz, nemis tillarida dinamik urg'u, grek tilida-miqdor urg'usi, yapon, dunon, koreys, xitoy, serb tillarida ton urg'usi bor.

Urg'uning o'rniga ko'ra turg'un va turg'un bo'lmagan urg'u farqlanadi. Masalan: fin va chex tillarida urg'u doim so'zning birinchi bo'g'iniga, frantsuz va ko'pgina turkiy tillarida so'zning oxirgi bo'g'iniga, polyak tilida esa, orqadan ikkinchi bo'g'inga urg'u tushadi. Turg'un, lekin har xil bo'g'inlarga tushuvchi urg'u rus, ingliz va italyan tillarida mavjud. Biroq, rus tilida urg'u ko'chma va erkin bo'lib, so'z formasining o'zgarishi bilan urg'u o'z o'rnini o'zgartiradi: voda, voda, vodyanoy va h.k.

Har bir tilda chet tillardan kirgan so'zlar o'z urg'usini saqlab qolishi yoki shu qabul qilgan tilning qoidalariga asosan talaffuz etilishi mumkin. Odatda urg'uli va ochiq bo'g'inlardagi tovushlar urg'usiz va yopiq bo'g'inlardagi tovushlarga qaraganda cho'ziqroq talaffuz qilinadi.

So'zning fonetik alohidaligi urg'uli va urg'usiz qismlarining, xususan bo'g'in hosil qiluvchi elementlarining ulanishi yordamida amalga oshiriladi. Urg'u yordamida so'zning biror bo'g'ini faqat ajratib aytilmay, balki uning boshqa qismlari va urg'usiz bo'g'inlari urg'uli bo'g'in atrofiga birlashtiriladi. Urg'u prosodika yoki supersegmental fonetikaning asosiy elementlaridan biridir.

INTONATSIYA

Frazalardagi urg'usi, melodiya, ritm, intensivlik, temp, tembr kabi prosodik elementlarning birligidan iborat bo'lib, tilda har xil sintaktik, ekspressiv va emotsional ma'nolarni ifodalovchi murakkab hodisa intonatsiya deyiladi. Prosodik elementlarning har birini intonatsiyaning komponenti yoki parametri deb

yuritiladi. Melodiya va fraza urg`usi intonatsiyaning birlamchi, qolgan elementlar – ikkilamchi komponentlari hisoblanadi. Intonatsiyaning har bir komponentini alohida izohlab o`tamiz.

Melodiya ovoz asosiy tonining harakatini (nutq ohangining tushishi yoki ko`tarilishini) ko`rsatadi. Frazalarga bo`lingan nutqda har bir fraza o`z melodiyasiga ega. Odatda darak ma'nosini ifodalovchi fraza ovozning tushish ohangi va so`roq ma'nosini bildiruvchi fraza ko`tarilish ohangi bilan talaffuz etiladi. Har ikki ma'nodan chetga chiquvchi frazalar ancha tekis ohangda aytiladi. Ba'zan oxirgi frazaning melodiyasi intonatsiyaga tenglashtiriladi. Bunday qarash noto`g`ri bo`lib, intonatsiyaning boshqa komponentlarini inkor etishga olib keladi. Nutqimizda ishlatiluvchi «tushuvchi intonatsiya», «ko`tariluvchi intonatsiya» kabilar melodiyaga tegishlidir. Melodiya intonatsiyaning eng zarur komponentlaridan biri bo`lib, frazalarni ulash va nutqni ifodali qilish vazifalarini bajaradi.

Intonatsiyaning eng asosiy komponentlaridan ikkinchisi fraza urg`usi bo`lib, nutqdagi biror elementi (so`z, bo`g`inni yoki so`z birikmasini) alohida ajratib talaffuz etish bilan izohlanadi. Fraza urg`usi frazalarni ulashning fonetik vositasi hisoblanadi.

Nutqning fonetik bo`linishida ko`rsatib o`tilganidek, fraza bir urg`uga ega bo`lgan boshqa mayda bo`laklarga bo`linadi. Bu bo`laklarni taktlar deb atagan edik. Odatda o`zbek va rus tillarida fraza urg`usi nutq taktlarining oxirgi qismiga tushadi. Uch tipdagi fraza urg`usi farqlanadi: odatiy fraza urg`usi, logik va emfatik urg`u. Nutqning mazmuni jihatdan frazaning biror qismini alohida ajratib ko`rsatish uchun xizmat qiluvchi prosodik vosita logik urg`u deyiladi. Masalan: Uvrach, rafiqasi esa, o`qituvchi. Bu – juda qiziq kitob.

Frazadagi biror so`zni emotsional – ekspressiv jihatdan ajratib ko`rsatuvchi prosodik vosita emotsional urg`u deyiladi. Masalan: Eh, qanday go`zal manzara! Seni qara-yu.

Ajratilgan so`zlarda emotsional urg`u unli tovushlarni ancha cho`ziq talaffuz etish orqali amalga oshiriladi.

Kuchli va kuchsiz talaffuz va nafas kuchi intensivlikni bildiradi.

Fraza va taktlarda urg`uli va urg`usiz hamda cho`ziq va qisqa bo`g`inlarning almashib turishi ritm deb ataladi. Frazaning ritmik strukturasi nutqning asosiy fonetik belgilaridan biri bo`lib, u frazani pauza yordamida kichik bo`laklarga bo`lish uchun xizmat qiladi.

Talaffuzning vaqti, uning tezligi (sekin, o`rta tezlik va tez) nutq tempi deyiladi. Nutq tempi frazani bo`laklarga bo`lish va uni ma'no jihatdan shakllantirish uchun xizmat qiladi. Nutqda ovozning har xil o`zgarishlari va u orqali nutqning turli emotsional-ekspressiv ifodalanishi ovoz temбри deb yuritiladi. Ovoz temбри bir kishining ovozini ikkinchi kishining ovozidan farqlash uchun ham xizmat qiladi. Nutq temбри ikki turli bo`ladi. U ovozning turli o`zgarishlarini ko`rsatish uchun xizmat qiladi. U neytral (bevosita oddiy) tembr deb yuritiladi. Nutqni ifodali, ya'ni emotsional – ekspressiv qilishda ishtirok etuvchi tembr emotsional tembr deyiladi. Yuqorida ko`rsatilgan nutqning fonetik jihatdan fraza, takt, bo`g`in va tovushlarga bo`linishi so`zlovchining odat bo`yicha uzun nutqni

bo`laklarga bo`lib talaffuz etishga asoslanadi. Talaffuzi va eshitilishi jihatidan nutqdagi psixologik real birliklar sifatida bo`g`in so`z, sintagma va frazalarni atash mumkin. Bo`g`in va frazaga yuqorida ta'rif berilgan edi. Ularni nutqda ajratib ko`rsatish aniqdir. Biroq so`z nutqda eng real birlik sifatida namoyon bo`ladi. Chunki so`z ifoda planidan (tovush tomonidan) tashqari, mazmun planiga (ma'no jihatiga) ham egadir. So`zning fonetik belgilari uni tashkil etuvchi ma'lum tovushlarning birikmalari va ularning tartibi, ya'ni fonetik strukturasida namoyon bo`ladi. Ana shu ikki jihatni o`zida mujassamlashtirgan nutqning har ikki tomonidan qisqa pauza bilan chegaralangan minimal bo`lagini fonetik so`z deb ataladi.

So`zga nisbatan yuqori birlik sifatida nutq jarayonida so`zlovchi tomonidan biror ma'noni bildirish maqsadida bo`linuvchi qism sintagma deyiladi. Sintagmaning fonetik belgisi deb sintagmatik urg`u tushuniladi. Bunday urg`u odatda sintagmadan oxirgi elementga tushadi va u sintagmaga birlashgan so`zlarning ma'no munosabatlari bilan bog`lanadi. Misol : Katta akam- traktor ishlab chiqaradigan zavodda – yetti yildan beri- yaxshi mehnat qilmoqda. Bu fraza to`rt sintagmaga bo`linadi.

Nutqning tovush jihatdan shakllanishida barcha fonetik va leksik-grammatik vositalar xizmat qiladi. Fonetik vositalar ichida intonatsiya alohida o`rin tutadi. Intonatsiya so`zlovchining nutq mazmuniga bo`lgan munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi. Mashhur rus qo`shiqchisi F. A. Shalyapinning obrazli aytishicha: «Intonatsiya fikrni go`yo temir yo`l poyezdni ko`tarib turgandek ushlab turadi. «Intonatsiya tufayli nutqning fonetik bo`linishida hosil bo`lgan birliklar( fraza, takt, bo`g`in va tovushlar) bir qatorda bir-birlari bilan ulanadi. Nazariy ahamiyatidan tashqari, intonatsiya chet tillarning namunali talaffuziga o`rgatishda amaliy jihatdan ham juda zarur hisoblanadi.»

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR :

1. Urg`u va uning turlari.
2. Intonatsiyaga ta'rif bering.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1-topshiriq

1. Fonetik bo`linishni tartib bilan izohlaydi.

2-topshiriq

1. Bo`g`in va uning turlarini mashqlar orqali izohlaydi.

3-topshiriq

1. Intonatsiya va uning turlari haqida.
2. Urg`u va uning turlari haqida.

A d a b i y o t l a r :

1. 1.A. A. Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. 1-qism. Fonetika va fonologiya. Toshkent. Universitet, 1999 yil.
2. 2.U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Raxmatullayev, Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent. O`zbekiston 1992 yil. 12-34 betlar.
3. 3.A. Sodiqov. A. Abduazizov, M. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1981 yil, 72-92 betlar.

4. Jamolxonov X. Fonetika, fonologiya va orfoepiya. Ma'ruzalar matni. 1999. 17-18-betlar.
5. Mirtojdiyev M. O'zbek tili fonetikasi. Toshkent, 1998, 12-14-betlar

5-amaliy mashg'ulot:

Nutqning fonetik bo'linishi.

Dars maqsadi: Talabalarga nutqning fonetik bo'linishini tushuntiradi.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Fonetik birikmalarni sanaydi.
2. Fonetik bo'linish nima ekanligini izohlaydi.
3. Gapni fonetik birliklarga bo'lib beradi.

Ishni bajarish tartibi:

1. Fonetik bo'linishni gap orqali tahlil qiladi.
2. Bo'g'in va uning turlarini aytib beradi.
3. Intonatsiya va uning qismlarini aniqlaydi.
4. Urg'u va uning turlarini aytadi.

Kerakli adabiyotlar :

- 1.A. A. Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. 1-qism. Fonetika va fonologiya. Toshkent. Universitet, 1999 yil. 5-7
- 2.U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Raxmatullayev, Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. O'zbekiston 1992 yil. 8-12 betlar.
- 3.A. Sodiqov. A. Abduazizov, M. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1981 yil, 12-14 betlar.

6- MAVZU: NUTQIY OQIMDA SO`Z FONETIK QIYOFASINING O`ZGARISHI. FONETIK HODISALAR.

Mavzu rejasi:

1. Nutq oqimida so`z fonetik qiyofasining o`zgarishi. Kombinator o`zgarishlar.

2. Nutq tovushlarining pozitsion o`zgarishlari.

Tayanch tushunchalar : Nutq oqimi kombinator o`zgarish, akkomodatsiya assimilyatsiya, dissimilyatsiya, diereza, epenteza, proteza, metateza hodisalari: pozitsion o`zgarish, urg'uli unli va urg'usiz urg'u, reduktsiya, milderreduktsiyasi va sifat preduksiyasi. Kuchli pozitsiya va kuchsiz pozitsiya, anternatsiya, albernant. Fonetik almashuv.

1- savol bo'yicha dars maqsadi : talabalarda so`z fonetik strukturasida o`zgarishga olib keladigan qonuniyatlardan kombinator o`zgarishlar to'g'risida tushuncha hosil qilish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. So`z fonetik tarkibidagi fonetik o`zgarishlarning sababi va ularning turlarini aytib beradi.
2. Kombinator o`zgarishlarning turlariga izoh beradi.
3. Berilgan so`zning fonetik tarkibidagi o`zgarishlarni tahlil qiladi.

1- savol b a y o n i :

Nutqda tovushlarning qo'shni tovushlar ta'sirida miqdor va sifat belgilarining o'zgarish kombinator o'zgarishlar deyiladi. Nutqda tovushlarning kombinator o'zgarishlariga akkomodatsiya, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, diereza, epenteza, gaplogiya, proteza, metateza kabi fonetik hodisalar kiradi. Ba'zan bu hodisalarni o'rganuvchi bo'lim «kombinator fonetika» deb ham yuritiladi. Odatda tovushlarning birikuvi nutq organlarining turli harakatlariga bog'liq bo'ladi. Tovushlar qo'shni holatda kelganda, oldingi tovushning rekursiyasi keyingi tovushning ekskursiyasi bilan bog'lanishi natijasida ularning artikulyatsiya fazalari to'la amalga oshirilmasligi mumkin. Turli artikulyatsion – akustik xususiyatlar tovushlar birikmasida bir-biriga ta'sir qilish natijasida artikulyatsiya qisqarishi, tovush ba'zan tushib qolishi va boshqa o'zgarishlar ro'y berishi mumkin. Bunday o'zgarishlar ba'zan nutqda talaffuzni iqtisod qilish hisobiga bo'ladi, chunki «... odam o'zining nutqi eshituvchiga qanchalik tushunarli bo'lsa, o'shancha talab etilgan nutq kuchini (ya'ni talaffuzini, A. A.) sarf qiladi».

Nutqda talaffuzni iqtisod qilish artikulyatsiyasi qiyin bo'lgan bir necha undoshlar birikmasini qisqartirib oson talaffuz etishda kuzatilishi mumkin. Nutqda ro'y beruvchi bunday iqtisod qilish tendentsiyasi kelgusida til doirasiga ham ko'chadi. Masalan : (str) undoshlar birikmasining talaffuzi qiyinchilik tug'diradi va shu tufayli uni osonlashtirish turli tillarda bo'lgan undoshlar birikmasini umumiy qisqartirish tendentsiyasiga bo'ysunadi. Qiyoslang : «rus og'zaki nutqida»stram so'zi «sram» yoki nemis tilidagi «strom» so'zi erom – “yo'nalish” kabi talaffuz etiladi».

Quyidagi har bir kombinator o'zgarishni alohida ko'rib o'tamiz.

Akkomodatsiya (lotincha accomadatio - moslashuv) keng tarqalgan fonetik hodisalardan biri bo'lib, talaffuz iqtisodi bilan uzviy bog'liqdir. Akkomodatsiya uch turli bo'ladi. Keyingi tovushning ekskursiyasi o'zidan oldin kelgan tovushlarning rekursiyasiga moslashsa, progressiv akkomodatsiya deyiladi. Aksincha, agar oldingi tovushning rekursiyasi keyingi tovushning ekskursiyasiga moslashsa, regressiv assimilyatsiya deb ataladi. Qo'shni kelgan tovushning bir-biriga ta'siri natijasida ularning artikulyatsiyasi moslashuvi o'zaro akkomodatsiya deyiladi. Akkomodatsiya unlilarning undoshlarga va undoshlarning unlilariga moslashuvida ro'y berishi mumkin. O'zbek tilida chuqur til orqa (uvulyar) undoshlardan (h,g', q) keyin til oldi unlilari (i,e, a) til orqa unlilari bo'lib talaffuz etiladi, ya'ni ularning talaffuzi moslashadi. Aksincha, til orqa unlilari (u, u, o) til oldi undoshlaridan keyin til oldi unlilari bo'lib artikulyatsiya qilinadi. O'zbek tilidagi bu xususiyat progressiv akkomodatsiyaga misol bo'la oladi. Unli tovushlar butun undoshlaridan oldin nazalizatsiya qilinishi regressiv akkomodatsiyaga misoldir: kon, tong, tom kabi. Non, nom, ming so'zlarida bir yo'la progressiv va regressiv akkomodatsiya kuzatiladi, chunki ikki bo'g'in undoshi orasidagi unli nazalizatsiya qilinadi.

Rus, mordva, chuvash, nemets va frantsuz tillarida til oldi unlilaridan oldin undoshlar palatalizatsiya qilinadi, ya'ni regressiv akkomodatsiyaga uchraydi. ba'zi tillarda esa, til orqa unlilaridan keyin undoshlar velyarizatsiya qilinadi. Ya'ni,

tilning orqa qismi orqaga yoki yumshoq tanglayga tomon yo`naladi va undoshning ton va shovqin pasayib qattiq talaffuz etiladi. Undoshlarning lablangan unlilar bilan birikuvi natijasida labializatsiya hodisasi ro`y beradi. Ba`zan esa, velyar va lab undoshlarining til orqa lablangan unlilari bilan birikishi natijasida labio-velarizatsiya hosil bo`ladi. Bu hodisalar ham akkomodatsiyaning turlari hisoblanadi. O`zbek tilidagi qurt, bolta, qatra, mingta, kamchil so`zlaridagi undosh birikmalarning har ikki elementi bir-biriga ta'sir qilib, jarangsiz undoshlar sonorlarni qisman jarangsizlashtiradi va o`z navbatida, sonorlar ham jarangsiz undoshlarda ovoz tonini kuchaytirib, shovqinni pasaytiradi. Bu hodisa o`zaro akkomodatsiyaga misoldir.

Akkomodatsiya tovushlarning hosil bo`lish o`rni va usuli, labning holati va tovush paychalarining tebranishi va yaxshi tebranmasligiga ko`ra moslashuv orqali amalga oshiriladi. Nutqdagi barcha tovushlar bir-biri bilan artikulyatsiya fazalari orqali bog`lanadi va bu artikulyatsiya strukturasini tashkil etadi. Tovushlar o`rtasidagi bog`lanishning artikulyatsiya strukturasini chuqur o`rganish yordamida fonetik hodisalar oydinlashadi.

Assimilyatsiya (lotincha *assimilatio* – “o`xshash bo`lish”) deb tovushlarning bir-biriga ta'sir natijasida ulardan birining ikkinchisiga o`xshash bo`lish hodisasiga aytiladi. Odatda unlilar unlilarga, undoshlar undoshlarga assimilyatsiya qilinadi. Agar o`zaro ta'sir natijasida tovushlar bir-biriga butunlay o`xshash bo`lib qolsa, to`liq assimilyatsiya deyiladi. Agar tovushlarning biror artikulyatsion- akustik belgisi o`xshash bo`lib qolsa, to`liq bo`lmagan (qisman) assimilyatsiya deb ataladi. (Masalan, ketdi (ketti) so`zida (t) va (d) oldingi (t) jarangsiz undosh ta'sirida o`xshash bo`lib qoladi.)

Tovushlar bir-biriga ta'sirining yo`nalishiga ko`ra progressiv va regressiv assimilyatsiya farqlanadi. Oldin kelgan tovush keyingi tovushga ta'sir qilib, o`ziga o`xshatma-progressiv, aksincha, keyingi tovush oldingisiga ta'sir qilsa –regressiv assimilyatsiya deyiladi. Tovushlar artikulyatsiya o`rni, usuli, jarangli-jarangsizligi va yumshoq-qattiqligi (bu hodisa rus tilida bor) bo`yicha assimilyatsiya qilinadi. O`xshash bo`luvchi tovushlar yonma-yon bo`lsa –kontakt, ular o`rtasida boshqa tovushlar bo`lib, o`xshash bo`luvchi tovushlar bir-biridan uzoq bo`lsa-distant assimilyatsiya deyiladi. Assimilyatsiya bir so`z ichida va so`z birikmalari oraligida ro`y berishi mumkin. Masalan, o`zbek tilidagi sotdi, otgan, rus tilidagi lotka, karobka, inglizcha goobs (gubz) – “narsalar”, cats (kxts) – “mushuklar”, nemischa gibt (gi pt) –“olmoq”, legt (lekt) – “yotmoq” so`zlarida progressiv kontakt assimilyatsiya jarangsizlanish bo`yicha amalga oshiriladi. Taqsimot (taxsimot), ulugsifat (uluxsifat), o`taketgan (o`taketgan), o`qchi (o`xchi), tanbur (tambur) so`zlarida regressiv assimilyatsiya uchraydi. Surnay (sunnay), karnay (kannay), tipirlatmoq (tipillatmoq), mahkam (makkam) ( Toshkent shevasida) kabilar to`la regressiv kontakt assimilyatsiyaga misoldir. Kantakt (o`rik), qo`ltiqtayog (qo`ltig`tayog), to`g`nagich (to`nag`ich) kabilarda to`la distant assimilyatsiya uchraydi. Rus tilida distant assimilyatsiya ko`proq uchraydi: zdravstvuyte (zdrassti), pyatnadtsat (petnadtsat) kabi.

Assimilyatsiya hodisasi ham talaffuzni iqtisod qilishning bir turi hisoblanadi. Assimilyatsiya natijasida soʻzlar qisqarishi, undagi tovushlarning artikulyatsiyasi oʻxshash boʻlib qolishi talaffuzni osonlashtirishga yordam beradi.

Turli tillarda assimilyatsiyaning tabiati oʻziga xos xususiyatlariga ega. Xususan, nemis tilidan jaranglilik belgisi boʻyicha assimilyatsiya uchramaydi. Bunday assimilyatsiya rus va oʻzbek tillariga xosdir.

Distant assimilyatsiya koʻproq unlilarning oʻzaro taʼsiri natijasida roʻy beradi va turkiy, fin-ugor, baʼzi german tillarida uchraydi. Masalan, nemis tilida otlarning koʻplik qoʻshimchasidagi unli soʻz oʻzagidagi unliga oʻxshash belgilariga ega boʻladi. Bu hodisani umlaut deyiladi: Buch “kitob”- Bucher “kitoblar”, Soha “oʻgʻil”- Sohne “oʻgʻillar” kabi.

Progressiv assimilyatsiyaning yana bir turi singarmonizm yoki unlilarning uygʻunlashuvi deb atalib, u soʻzlarda (oʻzak va affiksdagi) unlilarning oʻxshash artikulyatsion – akustik belgilarga ega boʻlishi bilan izohlanadi. Baʼzi afrika tillarida unlilar bir soʻz yoki soʻzlar birikmasi doirasida uygʻunlashadi. Koʻpgina urol va oltoy tillarida unlilar til oldi va til orqa, hamda lablangan – lablanmagan belgilari boʻyicha uygʻunlashadi. Masalan, turkiy tillarda, xususan, turkman, qozoq, qirgʻiz, turk, qoraqalpoq tillaridagi soʻzlarda til oldi yoki til orqa, lablangan yoki lablanmagan unlilar oʻxshash holatda uchraydi. Bunda soʻz oʻzagidagi unli bilan uning affiksidagi uygʻunlashadi. Masalan, turkman tilida: galamlar “qalamlar”. Gelinglar “kelinlar”, qozoq tilida: bashtar “boshlar”, qoldor “qullar”, turk tilida gollar - “qullar”, gezlar – “qizlar” kabi.

Singarmonizm urgʻu bilan ham bogʻliq, ularning har ikkisi soʻzning fonetik belgisi hisoblanadi.

Nihoyat, assimilyatsiya sinxronik (yangi paydo boʻlgan) va diaxronik (tarixiy shakllangan) boʻlishi mumkin. Yuqorida koʻrsatilgan umlaut va singarmonizm hodisalari tovushlarning tarixiy assimilyatsiyasi natijasida kelib chiqqan.

Fonetik oʻzgarishlarning boshqa turlari. Assimilyatsiya natijasida nutq tovushlari oʻrtasidagi farqlar yoʻqolib, ular bir yoki bir necha belgilari bilan oʻxshash boʻladi yoki uygʻunlashadi. Biroq bu hodisaga aksincha boʻlgan tovushlarning oʻzaro taʼsiri ham borki, bunda tovushlarning oʻxshashlik xususiyati yoʻqoladi. Agar soʻzdagi ikki bir-biriga oʻxshash tovushlardan biri oʻzgarib, natijada ular biror artikulyatsion-akustik belgisi yoki bir necha belgilari bilan farqlanib qolsa, dissimilyatsiya (lotincha dissimilatio – “oʻxshamaslik”) deyiladi. Masalan, rus va oʻzbek ogʻzaki nutqida dissimilyatsiya koʻp uchraydi: tumba (tunba), tamblv (tanbov). Tramvay (tranvay), kambayn (konbayn), djemper (djenper), ambar (anbar). Ingliz tilida marble - “mramor” soʻzi frantsuz tilidagi marbre - soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, soʻz oxiridagi (r) tovushi dissimilyatsiya natijasida (l) ga koʻchgan.

Metateza (yoki inversiya) hodisasi tovushlar yoki boʻgʻinlarning soʻz sostavida oʻzaro oʻrin almashishi bilan izohlaydi. Baʼzan soʻzda yonma-yon kelgan tovushlarning oʻzaro oʻrin almashuvi inversiya deb, aksincha, bir –biridan uzoq boʻlgan tovushlarning oʻzaro almashuvi metateza deb yuritiladi. Bu hodisa koʻproq ogʻzaki nutqda uchraydi: mramor (marmar), tuproq (turpoq), yomgʻir (yomgʻir), tuhfa (tufxa), supra (surpa) kabi.

Diereza (yoki tushirib qoldirmoq) hodisasi undosh tovushlarni talaffuzdan tushirib qoldirish bilan izohlanadi: (Toshkent shevasida) go`sht (go`sh), rost (ros), surtmoq (surmoq), tandir (tanir) kabi.

Agar bir xil yoki o`xshash bo`g`inlardan biri tushirib qoldirilsa, gaplologiya deyiladi. Masalan, morfofologiya so`zi o`rnida morfonologiya, sarig` yog` o`rinida saryog` kabi. So`zga tovushni qo`shib aytish epenteza deyiladi : nonko`r (nongko`r, ishqiboz kabi).

So`zning boshlang`ich qismiga tovushlarni qo`shib aytilsa, proteza deyiladi. Turkiy tillarda, xususan o`zbek tilida (og`zaki nutqda) rus tilidan kirgan so`z boshida kelgan undosh tovushlar birikmasi oldidan (i), (u) unlilarini qo`shib aytish protezaga misoldir: stantsiya (istansa, istansiya), stol (ustol), stul (ustul), spravka (isparapka) kabi.

Chet tilidan kirgan so`zlardagi tovushlarni ona tilidagi tovushlar bilan almashtirib talaffuz aytish substitutsiya deyiladi. Odatda ona tilida bo`lmagan chet tilidagi tovushni ko`proq almashtiriladi. Biroq, chet tilidagi tovushga o`xshashroq tovush ona tilida bo`lishiga qaramay, uni almashtirish hollari ko`p uchraydi. Chunki, har bir til o`zining tovush sistemasiga ega va undagi tovushlar boshqa tilda qaytarilishi mumkin emas. Bunday tovushlar substitutsiyasi hodisasi atoqli otlarda juda ko`p uchraydi : nemischa : webcter - Uebster isaak- isak, lotincha : Theodor – Feodor (Fyodr), inglizcha: Thomas – Tomos kabilar.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. So`z fonetik tarkibidagi o`zgarishlar tillarda asosan qanday ro`y beradi?
2. Fonetik hodisalarni asosiy turlarini ayting.
3. Akkomodatsiya nima? Akkomodatsiyaning qanday turlari bor?
4. Assimlyatsiya nima? Uning qanday ko`rinishlari bor?

**2- savol bo`yicha dars maqsadi :** talabalarda nutq tovushlarining ma'lum o`rinda yuz beradigan o`zgarishlari to`g`risida aniq tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O`QUV MAQSADLARI :

1. Pozitsion o`zgarish va uning turlarini aytib beradi.
2. Pozitsion o`zgarishlarning turlarini izohlaydi.
3. Pozitsion o`zgarishlarning turlarini aniqlaydi.
4. Kuchli pozitsiya va kuchsiz pozitsiya, sifat va miqdor reduksiylarini farqlaydi.

2- savol bayoni :

Nutqdagi turli faktorlar natijasida tovushlar bir-biriga ta'sir qiladi. Bunday faktorlardan biri tovushning o`rni, uning tovushlarga qo`shni holatda bo`lishi, tovushlarning birikuvi va urg`uning tabiatiga bog`liq. Tovushlarning pozitsion va kombinator o`zgarishlari farqlanadi. (Kombinator o`zgarishlar keyingi bo`limda berilgan).

Ma'lum holatda ro`y beruvchi tovushlarning o`zgarishi pozitsion o`zgarishlar deb ataladi. Pozitsion o`zgarishlar uch turga ega:

urg`uga nisbatan urg`uli va urg`usiz unlilar farqlanadi;

bo`g`in va uning tabiatiga ko`ra ochiq va yopiq hamda berkitilgan va berkitilmagan bo`g`inlar farqlanadi;

so`zdagi o`rniga ko`ra so`z boshi, o`rtasi va oxiridagi tovushlar va ularning birikmalari farqlanadi.

Unli tovushlarning urg`usiz bo`g`inlarda kuchsizlanishi yoki o`zgarishi reduksiya deyiladi. Odatda sifat va miqdor reduksiyasi farqlanadi. Urg`usiz yopiq bo`g`inlarda unlilar cho`ziqligining qisqarishi va kuchli artikulyatsiya qilinishining yo`qolishi miqdor reduksiya deb ataladi. Masalan: sanash so`zining boshidagi urg`usiz (a), oxiridagi (a) ga qaraganda ancha kuchsiz va qisqaroq talaffuz etiladi. Rus tilidagi gorod, goroda so`zlarida urg`usiz unlilar kuchsiz va qisqaroq talaffuz etiladi.

Tovushlarning urg`uga nisbatan o`rniga ko`ra ikki xil pozitsiya farqlanadi: urg`uli bo`g`indagi holati – kuchli pozitsiya deb, urg`usiz bo`g`indagi holati-kuchsiz pozitsiya deb ataladi. Kuchli pozitsiyada unlilar o`z artikulyatsion-akustik xususiyatlarni saqlab qoladi. Kuchsiz pozitsiyada unlilar miqdor va sifat belgilarini yo`qotadi, ya'ni reduksiyaga uchraydi.

Yuqorida ko`rsatilgan miqdor reduksiyasidan tashqari sifat reduksiyasi ham bor. Sifat reduksiyasida bir yo`la tovushning artikulyatsiyasi kuchsizlashadi va tovushning sifati o`zgaradi. Masalan, rus tilidagi voda, vodo`, vodyanoy. Vodovoz so`zlaridagi urg`usiz unlilar (o, a) tovushlari doirasida o`zgaradi. O`zbek tilida bunday xususiyat yetarli darajada ko`zga tashlanmaydi. Reduksiyaga uchragan tovushlar urg`uli tovushlarga qaraganda aniq bo`lmagan kuchsiz va qisqaroq talaffuzga ega.

Reduksiyaning darajasi faqat tovushning holatiga emas, balki talaffuz stiliga ham bog`liq. Odatda to`liq talaffuz stilida reduksiya minimal darajada bo`lib, og`zaki nutq stilida esa, u maksimal darajada ro`y beradi. Undan tashqari reduksiyaning darajasi unlilarning tilning ko`tarilishiga ko`ra belgilariga (yuqori, o`rta, quyi) ham bog`liq.

Undosh tovushlar ham pozitsion o`zgarishlarga uchrashi mumkin. O`zbek tilida so`z oxiridagi jarangli undoshlar jarangsizlashishi bunga misol bo`la oladi (kitob-kitop), (qand-qant kabi). Ba'zan ko`p bo`g`inli so`zlarda so`z oxiridagi jarangsiz undoshlar jarangli bo`lib talaffuz etiladi (bilak-bilagi, kurak-kuragi, tilak-tilagi kabi).

Turli holatlarda tovushlarning talaffuzi har xil o`zgarishlarga uchraydi. N. S. Trubetskoy ko`rsatishicha, «... amaliy jihatdan aynan bir tovushni bir pozitsiyada ham bir necha marta aniq va bir turda talaffuz etish mumkin emas». Nutqda tovushlarning turli pozitsion o`zgarishlarini qancha chuqur o`rganilsa, shunchalik ko`p tovushlarning turlari aniqlanishi mumkin.

Muhokama uchun savollar:

1. Pozitsion o`zgarish deb qanday o`zgarishlarga aytiladi ?
2. Pozitsion o`zgarishlar qanday turlarga bo`linadi?
3. Reduksiya deb nimaga aytiladi?
4. Pozitsion o`zgarishlarning kuchli va kuchsiz pozitsiyalarini izohlang.
5. Miqdor va sifat reduksiyalarini tushuntiring.
6. Reduksiyaning undosh tovushlarda uchrashishni izohlang.
7. Voda, voda, vodavoz, so`zlaridagi reduksiya qaysi tovushlarga xos va u reduksiyaning qaysi turiga kiradi?

M u s t a q i l t o p s h i r i q l a r :

1. O`zingiz mustaqil assimilyatsiya hodisasiga 10 ta misol toping.

2. Dissimilyatsiya hodisasi qatnashgan 2 ta gap tuzing.
3. Tovush tushish aks etgan 6 ta misol toping.
4. Tovush orttirilish aks etgan 6ta misol toping.
5. Labial singarmonizm saqlanib qolgan 10 ta soʻz toping.
6. Singarmonizmning oʻzbek tilida kuchsizlanishi nimalar bilan bogʻliqligini koʻrsating.

A d a b i y o t l a r :

1. A. A. Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. 1-qism. Fonetika va fonologiya. Toshkent. 1999 yil, 40-43-betlar
2. U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Raxmatullayev, Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Toshkent. Oʻzbekiston 1992 yil. 42-44 betlar.
3. A. Sodiqov. A. Abduazizov, M. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1981 yil, 51-52 betlar.

7-MAVZU : FONOLOGIYA. ASOSIY FONOLOGIK TUSHUNCHALAR. FONOLOGIYA NAZARIYALARI.

Mavzu rejasi :

1. Tovushlarning funktsional jihati. Mosiy fonologik tushunchalar.
2. Fonologiya nazariyalari .
3. Fonologik va fonetik transkripsiya. Transliteratsiya.

Tayanch tushunchalar : Fonologiya, tovushning psixik obrazi, tovush toʻgʻrisidagi tasavvur, tovushning farqlash funktsiyasi, funktsional vazifa, minimal juftlikdagi soʻzlar ivazionimlar, fonetik xarakteristika, fonologik oppozitsiya, farqlanish alomatlari, fonologik (fonematik) struktura. Binar oppozitsiya..

1- savol boʻyicha dars maqsadi : fonema va fonologik tushunchalar toʻgʻrisida aniq tushuncha hosil qilish.

Identiv oʻquv maqsadlari :

1. Fonemaning uch tomoni va asosiy fonologik terminlarni aytib beradi.
2. Fonema va fonologik tushunchalarni izohlaydi.
3. Fonema va uning variantlarini topib beradi.
4. Fonema va tovushni farqlaydi.

1- savol bayoni :

Nutq tovushlari, boʻgʻim, urgʻu va intonatsiya jamiyat tilining tushunarli va aniq boʻlishi soʻz, soʻz shakllari, soʻz birikmalari, fraza va gaplarni farqlash funktsiyasini bajaradi. Shu tufauli bu aspektni sotsial yoki funktsional deb atab, til bosqichi sifatida «fonologiya» termini (grekcha phone – tovush, logos taʼlimot) ishlatiladi. Nutq tovushlari ayrim holda (a, o, u) hech qanday maʼnoga ega emas. Nutq tovushlari maʼlum tartibda birikib, soʻz va boshqa yirik til birliklarini hosil qiladi va ularning maʼnolari bilan bogʻlanadi. Soʻz, soʻz formalari va morfemalarni tashkil etuvchi va ularning maʼnolarini farqlash uchun xizmat qiluvchi eng kichik boshqa boʻlaklarga boʻlinmaydigan til birligi fonema (grekcha phone – tovush, ovoz maʼnosida) deyiladi Masalan, til-tol, kel-kul soʻzlari unli fonemalar yordamida farqlanadi. Kul-kul, bel-sel, pok-tok, nok-nom, gor-xor, tur-tuk kabi soʻzlar tarkibidagi undosh fonemalar yordamida farqlanadi. Bunday tarkibidagi bir

fonema bilan bir o`rinda farq qiluvchi so`zlarni (sel-sal kabi) minimal juftlikdagi so`zlar yoki kvaziomonimlar deyiladi.

Fonemaga tegishli barcha artikulyatsion-akustik belgilar uning fonetik xarakteristikasi deyiladi. Masalan, (ts)- fonemasining fonetik xarakteristikasi uning lab-lab, portlovchi, jarangsiz belgilarini o`z ichiga oladi. Fonologik jihatdan fonemalar bir-biriga qarama-qarshi qo`yiladi (p-t, s-sh, x-k, a-o, u-i kabi). Bunday fonemalarning qarama – qarshi qo`yilishi fonologik oppozitsiya deyiladi. Fonologik oppozitsiya yordamida fonemalarning bir-biridan farqlash uchun xizmat qiluvchi artikulyatsion-akustik belgilar fonologik yoki farqlanish alomatlari deyiladi. Masalan, (p-t) oppozitsiyasida lab-til oldi artikulyatsiyasi fonologik jihatdan ahamiyatlidir. (p-t) oppozitsiyasidagi ularning har ikki a`zosi ham portlovchi va jarangsiz ekanligi fonologik bo`lmagan yoki farqlamovchi alomatlar deb yuritiladi. Har bir fonema fonologik oppozitsiyaning a`zosi hisoblanadi. Tildagi barcha fonemalar o`zaro oppozitsiyalarni tashkil etadi va bu fonemalarning bog`lanishi va aloqalari yig`indisi fonologik sistema yoki fonematik sistema deb yuritiladi. Fonemalarning o`zaro bog`lanish xarakteri, ya'ni ularning qanday ichki aloqada ekanligi fonologik yoki fonematik struktura deb ataladi. Har bir fonema fonologik birlik yoki element deyiladi. Har bir til o`zining fonologik sistemasiga ega bo`lib, undagi har bir fonemaning o`z o`rni va funktsiyasi bor. Bir tildagi fonema ikkinchi tilda bo`lishi mumkin emas. Ikki tildagi fonemalar o`z artikulyatsion-akustik xususiyatlari bilan o`xshash faqat tashqi jihatdan to`g`ri kelish hisoblanadi. Ularning ichki bog`lanishlarini, ya'ni fonologik oppozitsiyalar sistemasini o`rganish orqali juda kup farqlarni aniqlash mumkin bo`ladi. Ulardagi ba'zi o`xshashliklar nutq organlarining barcha odamlarda bir xil tuzilganligi bilan izohlanadi.

Tildagi bir qancha tovushlar (ularning sonini aniqlab bo`lmaydi) soni va artikulyatsion- akustik xususiyatlari aniq bo`lgan fonemalarga birlashadi. Bir fonema bir qancha tovushlarda namayon bo`ladi. Ko`pincha bir fonemani ifodalovchi tovushlar artikulyatsion va akustik jihatdan yaqin bo`ladi. Biroq bir fonema bir necha har xil artikulyatsion va akustik xususiyatlarga ega bo`lgan tovushlarda ifodalanishi ham mumkin. Masalan, rus tilida (g) va (g) tovushlari bitta (g) fonemasining vakilidir: gorod (gorot), (goret) kabi.

Tildagi so`z va so`z formalarini tashkil etuvchi fonmalarni go`yo g`ishtlarni yonma-yon qo`ygandek ko`rinishga ega sifatida tasavvur qilish mumkin emas. Chunki fonemalar bir-biriga birikish jarayonida har xil o`zgarishlarga uchraydi. Fonemalar tilning eng kichik bo`linmas segment birliklaridir. Masalan, paxta so`zi p-a-x-t-a beshta fonemaga bo`linadi, biroq undagi har bir fonema o`z navbatida boshqa kichik bo`laklarga bo`linmaydi. Har bir fonema o`zining fonologik (farqlanuvchi) va fonologik bo`lmagan (farqlanmovchi) alomatlariga ega. Har xil fonemalarni qarama-qarshi qo`yilganda, bu belgilarni aniqlash mumkin. Masalan, (b-p) fonemalari jarangli jarangsiz belgilari bilan farqlanadi. Ularning qolgan belgilari lab- va portlovchi xususiyatlari har ikkisiga ham xos. Ya'ni fonologik emas. (b-d) oppozitsiyasida artikulyatsiya o`rni, ya'ni lab va til oldi (dorsal) belgilari fonologik alomatlardir. Ularning har ikkisi jarangli portlovchi ekanligi fonologik alomat emas. Boshqa (b-k) oppozitsiyasida bir yo`la artikulyatsiya o`rni,

ya'ni lab(b) va til oldi (k) jarangli va jarangsiz fonologik alomat hisoblanadi. Artikulyatsiya usuliga ko'ra (b-k) oppozitsiyasidagi portlovchi belgisi fonologik emas. Ko'rinadiki, har bir fonologik oppozitsiyada fonema o'zining ma'lum farqlovchi va farqlamovchi belgilari bilan ishtirok etadi. Har xil tillarning fonologik sistemalarini qiyoslaganda, bunday belgilarni aniqlash ayniqsa zarurdir. Xususan, rus tilidagi yumshoq va qattiq undosh fonemalar o'zbek tilidagi bir fonemaga to'g'ri keladi. Chunki o'zbek tilida yumshoq va qattiq fonologik belgilari yo'q.

Tildagi fonologik oppozitsiyalar ikki a'zodan iborat bo'lsa, binar oppozitsiya (lotincha bini – “ikkitadan” deyiladi: (b-p), (t-g), (i-u) kabi. Fonologik oppozitsiyalar uch a'zodan iborat bo'lsa, ternar (lotincha – terni «uchtadan») oppozitsiya deyiladi: (p-t-k), (i-e-a) kabi. Uchtadan ortiq a'zoga ega bo'lgan fonologik oppozitsiyalar ko'p a'zoli oppozitsiyalar deyiladi: (b-d-g-x) kabi.

Tildagi fonologik oppozitsiyalarni binar, ya'ni ikkitadan a'zoga ega bo'lgan shaklida tasnif etish ancha qulaydir. Shu tufayli ko'p a'zoli oppozitsiyalarni binar yoki dixotomik (lotincha dixotomiya – “teng ikkiga bo'lish” ma'nosida) holatga keltiriladi. Masalan: (b-d-g-x) oppozitsiyasini (b-d), (b-g), (b-x), (d-g), (d-x), (g-x) binar oppozitsiyalariga bo'lish mumkin. Bunda fonemalarning farqlanuvchi va farqlanmovchi belgilarini aniqlash ham osonlik tug'diradi. Ba'zi fonologik oppozitsiyalarda bir qancha fonemalar juft holda qilib beriladi. Masalan, o'zbek tilidagi jarangli va jarangsiz belgiga ega bo'lgan undoshlar (p-b), (t-d), (f-v), (s-z), (sh-j), (ch-dj), (x-g), (k-g) ana shunday binar oppozitsiyalardir. Rus tilida jarangsiz va jarangli oppozitsiyadan tashqari, yana qattiq va yumshoq fonemalar oppozitsiyalari ham binar hisoblanadi. Keltirilgan juft oppozitsiyalar yig'indisi korrelyatsiya deyiladi. Ularni qarama-qarshi qo'yishda asos bo'lgan jarangli-jarangsiz, yumshoq-qattiq, ba'zi tillarda unlilarning cho'ziq-qisqa belgilari korrelyatsion belgi deb ataladi.

Fonologik oppozitsiyalar doimiy va neytralizatsiyalashuvchi bo'ladi. Ba'zi tillarda jarangli undoshlar so'z oxirida jarangsizlashadi. Masalan, rus tilidagi lug (luk), grad (grat) kabi, o'zbek tilida kitob (kitop), qand (qant) kabi. Bunday xususiyat fonologik neytralizatsiya deyiladi. Bu holatda b),p,t)d undoshlari bir xil artikulyatsion-akustik xususiyatga ega bo'lib, ularning fonologik belgilari o'xshash bo'lib qoladi.

Bunday fonologik birlik arxifonema (lotincha archi – katta, fonema) deyiladi. Arxifonema ikki fonemaga tegishli bo'lgan fonologik belgilarning yig'indisidan iborat. Biz yuqorida fonologik oppozitsiya a'zolarining soniga ko'ra binar, ternar va ko'p a'zoli oppozitsiyalar turlarini ko'rsatib o'tdik. Fonologik oppozitsiya a'zolarining farqlanish belgilari o'rtasidagi munosabatga asoslangan boshqa turli tasniflar ham mavjud. Fonologik oppozitsiya tushunchasi tildagi fonemalar sistemasini chuqur tasnif qilish uchun eng zurur hisoblanadi.

Tildagi fonemalar birqancha tovushlarda namoyon bo'ladi. Fonemalar bo'g'inlar, so'zlar, so'z birikmalari va frazalarning tarkibida joylashgan. Ular har xil o'rinlarda yoki holatlarda uchraydi. Odatda bu holatlar pozitsiya deyiladi. Fonemalarning har xil aytilishi shartlari bo'yicha taqsimlanishi ularning distributsiyasi deyiladi. Fonemalar ochiq yoki yopiq bo'g'inlarda, so'z boshi,

o`rtasi va oxirida, urg`uli yoki urg`usiz holatda uchraydi. Bu pozitsiyalarda fonemalar har xil o`zgarishlarga duch keladi. Fonemalarning pozitsiyalari ikki fikrli bo`ladi: fonemalar deyarli ko`p o`zgarishlarga uchramaydigan holatni kuchli pozitsiya deyiladi, fonemalar ko`p o`zgarishlarga uchraydigan holat-kuchsiz pozitsiya deb ataladi. Kuchli pozitsiyada fonemaning asosiy vakili namoyon bo`ladi. Kuchsiz pozitsiyada esa, fonemaning ottenkasi yoki variatsiyalari uchraydi. Masalan, o`zbek tilida (i) fonemasi uchragan pozitsiyasiga ko`ra har xil talaffuz etilishi mumkin: birinchi (berinche) so`zida (e) (i) fonemasining varianti yoki allofoni hisoblanadi. Biroq shu (i) fonemasi doirasida unga artikulyatsion-akustik xususiyatlari bilan o`xshash bo`lgan va so`zlarning ma'nolarini farqlashga xizmat qila olmaydigan aytilishlar fonemaning variatsiyalari deb yuritiladi: i1, i2, i3, i (i-fonema, qolgan i-lar- variatsiyalardir).

Odatda fonemalarning pozitsion o`zgarishlarga uchragan vakili pozitsion varianti, nutqda kombinator o`zgarishlarga uchragan fonemaning vakili – kombinator varianti deb yuritiladi. Fonemaning sifat o`zgarishlariga uchragan vakili uning varianti yoki allofoni, miqdor o`zgarishiga uchragan (cho`ziq – qisqaligi o`zgargan fonemaning vakili – alloxron deb yuritiladi.

Fonemalar har xil o`rinlarda, xususan so`z boshi, o`rtasida va oxirida bir-birlari bilan birikib kelishi mumkin. Fonemalarning birikmalarini (ts,de,kt,vz,kg,gg kabi) o`rganuvchi fonologiya qismi fonotaktika deyiladi. Har bir tilda fonemalar birikmalari o`ziga xos tartib va xususiyatlarga egadir.

Fonologik birliklar hisoblanuvchi fonema, bo`g`in, urg`u va intonatsiya tilda quyidagi funktsiyalarni bajaradi: 1). Ular tildagi ma'nodor birliklar hisoblanuvchi yirik birliklarni tashkil etuvchilik funktsiyasini bajaradi. Masalan, so`zlar bo`g`inlardan, morfemalar fonemalardan tuzilgan bo`lib, ular o`z urg`usiga egadir. Frazalar uchun intonatsiya zarur tashkil etuvchilik vazifasini bajaradi; 2). Ular farqlovchilik yoki differentsial funktsiyani bajaradi. Masalan, tol-kol, bil-bel so`z va morfemalari (t-k), (i-e) fonologik oppozitsiyalari yordamida farqlanadi. Shuningdek, o`zbek tilidagi To`xta (odam ismi) va to`xta ! hamda olma (meva) va olma! Urg`uning o`rniga ko`ra farqlanadi. Ingliz tilidagi a name (aneim “nom” an aim (en eim) – “maqsad” so`zlari bo`g`inlarning bo`linishi chegarsi va ularning bog`lanishi va urg`uning o`rni orqali farqlanadi; 3). Ular nutqda fonologik birliklar so`z va morfemalarni hamda frazalarni chegaraga ajratish funktsiyasini yoki delimitativ (lotincha limitis - chegra) funktsiyani bajaradi. Ular so`z va morfemalarning boshi va oxirini ko`rsatish uchun qo`llanadi. Masalan, o`zbek tilidagi so`zlar (ng) fonemasi bilan boshlana olmaydi. (tong, bong kabi) va (x) fonemasi bilan tamomlanmaydi. Demak, bu fonemalar so`zlar va morfemalarning chegara signallari vazifasini bajaradi. Shuningdek, Komil yota qoldi va Komil yotoq oldi frazalarida Toshkent shevasi talaffuzida (k) fonemasi chegara signali vazifasini bajarib, ularning ma'nolarini farqlaydi. Shuningdek, o`nta kam bir va o`nta kampir so`z birikmalari ham (b)p) fonemalari yordamida chegaraga bo`linadi.

Tovush vositalarining eshitilish xususiyatlariga ko`ra ularni tanib olish funktsiyasini ham ko`rsatib o`tish lozim. Eshitilishi jihatdan fonema, bo`g`in chizigi, urg`uning o`rni va frazaning intonatsiyasini tanib olamiz va o`sha o`rinda

ularni ma'lum qoida asosida talaffuz etamiz. Agar bu o'rinlarda ularni noto'g'ri talaffuz etilsa tanib olish funktsiyasi buziladi. Chet tiliga o'rgatishda tanib olish funktsiyasi alohida ahamiyatga egadir.4). Tildagi barcha tovush vositalari, bo'g'in, urg'u va intonatsiya nutqni ifodali qilish uchun ekspressiv funktsiyani bajaradi. Bu funktsiya tilning stilistika bosqichidagi fonostilistika deb ataluvchi qismida o'rganiladi. Xususan, unli va undosh tovushlarni cho'zib aytish, bo'g'inni orttirish, tovushlarni intonatsiyaning melodiya (ohangi) va urg'usini odatdagidan ko'ra boshqacha aytish xususiyatlari fonostilistik belgilar hisoblanadi Masalan, Tu- u – ur ! O- o – ox ! Ke- e – el ! X- x- xap sani ! Sh- sh shoshmay tur ! kabilar.

Fonetika va fonologiya uzviy bog'liq bo'lganidek, yuqorida keltirilgan to'rtala funktsiya ham bir-biri bilan bog'liqdir. Bu funktsiyalardan birortasining talaffuz jarayonida buzilishi (masalan, olma (meva) so'zining birinchi bo'g'inidagi (o) fonemasiga urg'u qo'yiboilsa, uning ma'nosi o'zgaradi) boshqa funktsiyalarni o'zgartirib yuboradi. Bu o'rinda bir yo'la farqlanish, tanib olish va tashkil etuvchilik funktsiyalari buziladi va ayniqsa, chet tili talaffuzida bunday xatolar nutqning tushunarsiz bo'lishiga olib keladi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR :

1. Fonemaning uch tomoni nimadan iborat.
2. Fonologik atamalarni sanang.
3. Fonema nima?
4. Fonologiya qanday ma'noni bildiradi?
5. Kombinator va pozitsion variantlar nima?

2- savol bo'yicha dars maqsadi: talabalarda psixologik fonologiya, fizik fonologiya, Moskva, Peterburg fonologik maktabi, Praga, London maktabi, distributiv, dixotomik nazariyalar haqida aniq tushuncha hosil qilish.

IDENTIV O'QUV MAQSADLARI :

1. Fonologiya nazariyalarni sanaydi.
2. Fonologiya nazariyalarini izohlaydi.
3. Fonologiya nazariyalarining farqini tushuntirib beradi.
4. Fonologik nazariyalarga baho beradi.

2- savol bayoni :

Tilshunoslik tarixida tovush sistemasini o'rganish ikki davrga bo'linadi: 1) «fonema» tushunchasi paydo bo'lgunga qadar davr. Bu davrda fonema va tovush, hamda harflar o'rtasidagi farq aniq ko'rsatilmaydi, tovushlar talaffuzining ma'lum holatlarda etimologiya o'zgarishlariga ko'proq e'tibor berilgan; 2) fonologiya nazariyalarining yuzaga kelish davri. Bu davr XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab XX asrda ham davom etdi. Bu davrda tovush va harf hamda fonema tushunchalari o'rtasidagi farqlar oydinlashdi va keyincha bo'g'in, urg'u hamda intonatsiyaning tildagi funktsional tomonlari o'rganila boshlandi. «Fonema» tushunchasi va terminini birinchi taklif etganlar qatorida fonologiyaning asoschisi, mashhur rus va polyak olimi I.A. Boduen de Kurtene (1845-1929), uning talantli shogirdi N.V.Krushevskiy (1851-1887), frantsuz olimi P.Passi, ingliz tilshunosi G. Suit, shveytsarlik taniqli tilshunos Ferdinand de Sossyur, rus olimi N.K.Uslar kabilarning nomlari bor. Shu kungacha «fonema» tushunchasiga birqancha ta'riflar

berildi, biroq termin o'zining chuqur negiziga ega bo'lgani tufayli saqlanib kelmoqda.

Hozirgacha tilshunoslikda quyidagi fonologiya nazariyalari yaratildi : 1). I. A. Boduen de Kurtenenning psixologik fonologiya nazariyasi; Bu nazariyaga ko'ra «fonema» tilidagi tovushlarning psixik ekvivalenti yoki tovush tushunchasining kishi ongida his etilgan birligidir. I. A. Boduen de Kurtene ko'rsatishicha, fonema tildagi morfologik. Sintaktik, semasiologik (ma'no-mazmun tomoni) tushunchalar bilan bog'langan fonetik birlikdir. U morfemalardagi tovush almashinuvida ayniqsa ahamiyatlidir. I.A. Boduen de Kurtenening fonologik nazariyasi keyingi tilshunoslikdagi ilmiy qarashlarning kelib chiqishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. 2). I.A. Boduen de Kurtenening talantli shogirdi akademik L. V. Shcherba (1880-1944) o'z ustozining qarashlarini rivojlantirdi va fizik fonologiya nazariyasini yaratdi. L. V. Shcherba ko'rsatishicha, har bir nutq tovushi umuman boshqa nutq tovushlari kabi qandaydir fizik, mexanik hodisa hisoblanadi. Jonli nutqda juda ko'p turli tovushlar talaffuz etiladi. Bu tovushlar tildagi so'z va so'z formalarining ma'nolarini farqlay oluvchi soni jihatdan kam bo'lgan tovush tiplariga birlashadi. Bunday tovush tiplari fonemalar deyiladi. Umumiy tushuncha hisoblanuvchi fonemaning yakka holda nutqda talaffuz qilinuvchi vakili fonemaning ottenkasi deb ataladi. L.V. Shcherba bu ta'rifda materialistik dialektikaning umumiylik, yakka va alohidalik kategoriyasini fonologiyada qo'llagan. Uning ilmiy qarashlaridan hozir ham rus tilshunosligida foydalanilmoqda. 3). L.V.Shcherbaning shogirdlari keyinchalik rus tilshunosligida ikki fonologik oqimga bo'lindilar. Bu ikki oqim bir-biriga zid bo'lmagan va faqat ilmiy bahs yordamida rus tilshunosligini rivojlantirishga katta hissa qo'shayotgan Moskva va Peterburg fonologiya, maktablari nazariyalarini tashkil etadi. Moskva fonologiya maktabining vakillari mashhur rus tilshunoslari – A. A. Reformatskiy (1900-1978), P.S. Kuznetsov (1899-1968), V.N. Sidorov, R.I.Avanesov, M.V.Panov, A.M.Suxotin va boshqalardir. Peterburg fonologiya maktabining vakillari taniqli rus tilshunoslari – L. V. Zinder, M.I. Matusevich, A.N. Gvozdev, V.I. Litkin, Yu.S. Maslov va boshqalardir.

Moskva fonologiya maktabi fonemaga ta'rif berishda morfema tushunchasiga, ya'ni tilning eng kichik ma'nodor birligiga suyanadi. Bunda morfemalardagi tovush almashuvida ishtirok etuvchi tovushlar bir fonemaga birlashtiriladi. Masalan, voda, (vada), na vodu (na v'du) morfemalaridagi (o) a) tovush almashinuvi bir (o) fonemasining variantlari hisoblanadi. Peterburg fonologiya maktabi fonemaga ta'rif berishda so'z formasi tushunchasidan kelib chiqadi va yuqorida keltirilgan misoldagi (o), (a, (')) tovushlarining har birini alohida fonemaning vakili sifatida qaraydi. Bu ikki qarash o'rtasidagi tafovutlar yana kuchli va kuchsiz pozitsiyalar munosabatida, fonemalar almashuvi, fonologik neytralizatsiya va boshqa masalalarda ko'rinadi.

Turkiy tillar fonetika va fonologiyasini yoritishda I.A.Boduen de Kurtene va L.V. Shcherba traditsiyalariga asoslangan nazariya va metodlarni mashhur turkolog olimlar V.V.Radlov (1837-1918), V.A. Bogorodskiy (1857-1941), E.D. Polivanov (1891-1938), N.K.Dimitriyev (1898-1954), S.E. Malov (1880-1957) kabilar rivojlantirdilar. O'zbek tili va shevalarini o'rganishda katta xizmat qilgan

yirik rus olimi E.D. Polivanov ham Boduen de Kurtenening talantli shogirdlaridan biri edi. E.D. Polivanov alohida fonologiya nazariyasini yaratmagan bo'lsa ham ustozining fonemaga psixologik va morfologik qarashlarini ko'proq funktsional jihatdan asoslashga urindi va ularni turkiy tillar hamda boshqa ko'pgina tillar misolida izohlab berdi. «Fonema» termini va tushunchasini turkologiyaga birinchi marta 1920 yillarda olim N.K. Dmitriev kiritgan bo'lsa. Uni o'zbek tilshunosligida birinchi bor o'sha yillarda professor. E.D. Polivanov qo'llagan.

Chet el tilshunosligida keng tarqalgan fonologiya nazariyalari quyidagilardir:

1. Praga lingvistik maktabining fonologiya nazariyasi jahonda eng dong chiqargan hisoblanadi. Uning vakillari Praga fonologiya maktabi nazariyasining asoschisi mashhur olim, N.S. Trubetskoy (1890-1938), R. Yakobson, V. Matezius, I. Vaxek va boshqalardir. Bu maktabning, xususan, N.S. Trubetskoyning fonologik nazariyasi va metodlari bir necha tillarni ilmiy o'rganishga tadbiiq etilgan va hozirgi davrda qo'llanib kelinmoqda. Praga fonologiya maktabi fonologik oppozitsiyalar klassifikatsiyasi, fonologik neytralizatsiya, korrelyatsiya, fonemalarning birikmlari va boshqa qator masalalarni ilmiy tadbiiq etish nazariya va metodlarni taklif etgan.

2. London fonologiya maktabi va uning yirik namoyondasi D. Jounz tomonidan taklif etilgan fizik (akustik) fonologiya nazariyasi (Angliya); Bu nazariyaga asosan fonema akustik jihatdan bir xil bo'lgan «tovushlar oilasi» hisoblanadi.

3. Distributiv fonologiya nazariyasi (AQSh). Bu nazariyaga asosan fonema akustik jihatdan bir xil bo'lgan «tovushlar sinfi» yoki «allofonlar sinfi» deb ta'rif beriladi.

Dixotomik fonologiya nazariyasi (AQSh) ham keng tarqalgan bo'lib, u jahon tillaridagi fonemalarni o'n ikki juft binar farqlanish belgilari asosida tasnif etish metodini taklif etdi.

Biroq bu nazariyadagi barcha farqlanish belgilarining binar, ya'ni ikkitadan qarama-qarshilik asosida berilgani, ularni spektral analiz qilish natijalari barcha tillar uchun bir xil emasligi, terminlarning noqulay va tushunarsizligi kabi qator masalalar tuzatishlarni talab qiladi. Boshqa keng tarqalmagan fonologik nazariyalar quyidagilardir:

4. Makro va mikrofonema nazariyasi : AQSh tilshunosi U. Tuodl tomonidan 1935 yilda tiklif etilgan.

5. Glossematik fonologiya nazariyasi (Daniya).

Ikki pogonali fonologiya nazariyasi .

Generativ fonologiya nazariyasi (AQSh).

Bu fonologiya nazariyalari ichida alohida qarashlar va oqimlar ham bor. Ularda tilning fonologik sistemasini juda mavhum tadqiq qilish va sxematik ravishda qarash hollari mavjud. Bunday kamchiliklar ularni konkret tillarga tadbiiq etishda qiyinchilik tug'diradi. Biroq ulardagi ayrim haqiqiy fonologiya nazariyalari tilshunoslikni taraqqiyotiga muhim xulosa bo'lib qo'shildi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR :

1. Akustik fonologiya nazariyasining mohiyati nimada?

2. AQSH distributiv fonologiya nazariyasi fonemaga qanday baho bergan?

3. Moskva va Peterburg maktabi fonologiya nazariyalarining farqini tushuntiring.
- 4 London maktabi va AQSh Distributiv maktabi qarashlarining farqi nimada?

Adabiyotlar :

1. O.Azizov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent 1963.
2. A.Sodiqov, A.Abduazizov, M.Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1991.
3. A.Abduazizov .Tilshunoslikka kirish. Fonetik va fonologiya. ma'ruza matni. Toshkent . «Universitet», 1999 yil.

7-amaliy mashg`ulot:

FONOLOGIYA. ASOSIY FONOLOGIK TUSHUNCHALAR. FONOLOGIYA NAZARIYALARI.

Dars maqsadi: talabalarga fonema va fonologik tushunchalar to`g`risida aniq tushuncha hosil qildirish.

Identiv o`quv maqsadlari:

1. Fonemaning uch tomoni va asosiy fonologik terminlarni aytib beradi.
2. Fonema va fonologik tushunchalarni izohlaydi.
3. Fonema va uning variantlarini topib beradi.
4. Fonema va tovushni farqlaydi.

A d a b i y o t l a r :

- 1.A. A. Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. 1-qism. Fonetika va fonologiya. Toshkent. Universitet, 1999 yil.
2. U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Raxmatullayev, Hozirgi o`zbek adabiy tili. Toshkent. O`zbekiston 1992 yil. 12-34 betlar.
3. A. Sodiqov. A. Abduazizov, M. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1981 yil, 72-92 betlar.

8- MAVZU. ORFOGRAFIYA, ORFOEPIYA VA GRAFIKA.

Mavzu rejasi

1. Orfografiya- to`g`ri yozish qonun-qoidalarini o`rganuvchi soha.
2. Orfoepiya.
3. Grafika- harf bilan tovush o`rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi qoidalar tizimidir.

MAVZUGA OID TAYANCH TUSHUNCHA VA IBORALAR.

Orfografiya, orfoepiya, grafika, to`g`ri yozish qoidalari, imlo, to`g`ri talaffuz qilish, yozuv.

1- savol bo`yicha dars maqsadi; Talabalarga orfografiya va orfoepiya haqida ma'lumot berish.

1- savol bayoni.

IDENTIV O`QUV MAQSADI

1. Imloda to`rt nuqtai nazarni izohlash.
2. Morfologik nuqtai nazarni ko`rsatish.
3. Fonetik nuqtai nazarni ayting.
4. Ma'no nuqtai nazarni ayting.

1-savol bayoni.

O'zbek tili tillarning morfologik tasnifiga ko'ra agglyutinativ tillar guruhiga kiradi.

Agglyutinatsiya «yelimlash» ma'nosini beradi. Chunki o'zbek tilidagi so'zlarning o'zak va qo'shimchasi mustaqil mavjud bo'lib, ularni so'z aloqaga kirishishi kechimida o'zaro yelimlanganday bir-biriga biriktirib qo'llaniladi va boshqa vaqtda bir-biridan ko'chirib olganday alohida tahlil etaveriladi. O'zbek tili imlosini belgilaganda ham xuddi shu e'tiborda tutilgan.

Imloda to'rt nuqtai nazar mavjud: morfologik nuqtai nazar, fonetik nuqtai nazar, ma'no nuqtai nazari, an'anaviy nuqtai nazar. Bularga qo'shimcha holda yana differentsiatsiya nuqtai nazari ham mavjud, biroq u deyarli e'tiborga olinmaydi. Chunki biror tilga oid imlo qoidalar shu nuqtai nazarga tayanmagan.

O'zbek tilida morfologik nuqtai nazar asosida imlo qoidalar belgilangan. Yani o'zbek tili imlo qoidalarida so'zning o'zak va qo'shimchalari (negiz va qo'shimchalar doirasida ham) tuzilishi butunligini to'la saqlashga harakat qilinadi. Ammo, morfologik nuqtai nazarda negiz va qo'shimcha yaxlitligi saqlanishi kerak. Shuning uchun talaffuzda saqlanmasa ham, egalik shaklini olgan so'zning barcha tovushlari yozuvda qayd etiladi, yani hisobchi, tanobchi so'zlari **-chi** qo'shimchasi vositasida yasalar ekan, ular o'zagi oxirida **b** jaranglisi jarangsiz talaffuz etiladigan bo'lib qolgan. Ammo imloning morfologik nuqtai nazaridan o'zak oxiridagi **b** jaranglisi yozuvda o'z aksini topadi. Shunga o'xshash shunday o'zaklar hech qanday qo'shimcha orttirmagan holda ham so'z oxiridagi jarangli tovush jarangsiz talaffuz etiladi, biroq ular asliga ko'ra jarangli tovush sifatida yozuvda qayd etilaveradi. Hatto sifatdoshlik shaklini beruvchi **-gan** qo'shimchasi, zamon shaklini beruvchi **-di** qo'shimchasi ham jarangsiz tovush bilan kelgan negizlarga qo'shilsa, 1-undoshi jarangsizlashadi, ya'ni **-kan** **--ti** holida talaffuz etiladigan bo'lib qoladi. Bu o'rinda ham qo'shimchasini o'z holatida saqlash qonuniyati o'z qimmatini saqlaydi va jarangsiz tovush bilan tugovchi negizlar qo'shimchasi orttirilar ekan, ketgan, ketdi holatida yozilaveradi.

Imlo qoidalarini belgilashda fonetik nuqtai nazar o'zbek tili uchun ikkilamchi, ya'ni yordamchi hisoblansa ham, bir qator o'rinlarda o'z qimmatiga ega. Unda so'zlar va ularning yasamasi, shakl olishi, talaffuzda qanday bo'lsa, shundayligicha yoziladi. Turgan gapki, so'z o'zaklari talaffuzi qanday bo'lsa, ularning yozuvdagi qaydi ham deyarli shunday qoladi. Ammo ular qo'shimcha orttirish kechimida ayrim tovush o'zgarishiga uchraydi. Morfologik nuqtai nazardan bu o'zgarishlar yozuvda o'z ifodasini topmasligi kerak edi. Fonetik nuqtai nazarda yozuvda ifoda topadi. Masalan, so'z jarangsiz undoshlar bilan tugasa, unga **-i** egalik qo'shimchasi qo'shilganda, o'sha jarangsiz undosh jaranglilashadi. Bu imloda o'z aksini topadi ya'ni kesak, terak, kerak, kurak kabi so'zlarga **-i** egaligi qo'shilsa, ular oxiridagi **k** jarangsiz undoshi jaranglilashadi va shu holat yozuvda o'z ifodasi bilan beriladi: kesagi, teragi, keragi, kuragi kabi. Ya'na qishloq, o'roq, yaroq, quroq kabi so'zlarga egalik qo'shilganda, so'ngi **q** portlovchi jarangsiz sirg'aluvchi jarangliga aylanadi va u imloda o'z aksini topadi: qishlog'i, o'rog'i, yarog'i, qurog'i kabi.

Imlo qoidalarini belgilashda ma'no nuqtai nazari o'zbek tili uchun ikkilamchi, ya'ni yordamchi hisoblansa ham, ma'lum o'rinlarda o'z qimmatiga ega. Imlodagi bu ma'no nuqtai nazari ko'proq qo'shimcha so'zlar imlosini belgilashda ahamiyat kasb etadi.

Turgan gapki, qo'shma so'z bilan so'z birikmasini farqlovchi belgilar mavjud. Ammo bu belgilarni e'tiborda tutib, tilning shu ikki birligini farqlash uchun yaxshigina til bilimiga ega bo'lish zarur. Har bir savodxondan oliy ma'lumotli darajasida til bilimiga ega bo'lishini talab qilish mumkin emas. Shuning uchun ularning o'xshashlari bir xil so'z birikmasi kabi negizlari asosida ajratib yozilaveradi. Faqat ma'no nuqtai nazari bilan asosiy qism qo'shib yoziladi. Qo'shma so'zlar quyidagicha ma'no xususiyati bilan negizlari bir biriga qo'shib yoziladi.

1. Negizlaridan birining ma'nosi o'zgarishiga uchragan bo'lsa. Masalan, oltingugurt so'zining birinchi negizi o'z ma'nosini saqlagan emas. U ma'nosining mantiqiy uzvlaridan biri bo'lgan rang ifodasini saqlab qolgan. Shuning uchun oltin so'zi gugurt so'ziga qo'shib yoziladi. Bu negizlar birgalikda qo'shma ot yasaliishida negiz vazifasini o'taganlar.

2. Negizlaridan har ikkisi ham o'z ma'no qimmatini saqlamagan bo'lsa. Masalan, otquloq qo'shma so'zining negizlari ma'nosi o'z qimmatini saqlagan emas. Bu o'rinda ot quloq birikmasi asosida metaforik ko'chma ma'no hosil bo'lgan. Birikma turg'un bo'lmagani uchun, birlik sifatida tilda saqlanmagan va birikma bo'laklari birlikda metaforik ma'no evaziga qo'shma so'zni shakllantirgan bu qo'shma so'z negizlari ham hamma vaqt qo'shib yoziladi.

3. Negizlaridan ikkisi ham o'z ma'nosini saqlagan holda birgalikda bergan ma'nosi ma'lum narsaning belgisini ifodalaydi. Masalan, qirqbo'g'in so'zi o'simlik nomi sifatida qo'llanib, shu so'z negizlari o'sha o'simlikning xarakterli belgisini anglatadi. Ya'ni mazkur so'z o'z negizlari ma'nosidan boshqa ma'no anglatadigan bo'lgan. Shuning uchun ham bu qo'shimcha so'z negizlari o'zaro qo'shib yoziladi.

O'zbek tilining imlo qoidalarini belgilashda an'anaviy nuqtai nazar umuman ahamiyatga ega emas. Lekin shunga qaramay, sanoqli so'zlar imlosi o'zbek tilida shu nuqtai nazarga ko'ra belgilangan. Unda so'zlarning hozirgi talaffuzi, yasaliishi hisobga olinmay, uning qadimgi shakli saqlangani holda yozish tavsiya etiladi. Bu nuqtai nazarga ko'ra ingliz, frantsuz, lotin tillari imlosi, qisman arab tili imlosi belgilangan. Masalan, frantsuz tilida Parij shahar nomi taxminan Pagi deganga o'xshash talaffuz etiladi, yozuvda Paris holida yoziladi. Ko'rinib turibdiki, Uning so'nggi harfi talaffuz uchun ahamiyati yo'q -an'anaga ko'ra uni beriladi.

Orfografik qoidalarni belgilash va qonunlashtirish, turgan gapki, tilning mavjud qonuniyatlariga asoslangan holda, ulardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Orfografiyada nima o'rganiladi?
2. Imloda to'rt nuqtai nazarni izohlash
3. Morfologik nuqtai nazarni ko'rstish
4. Fonetik nuqtai nazarni ayting
5. Ma'no nuqtai nazarni ayting

2- savol bo'yicha dars maqsadi: O'zbek tilining to'g'ri talaffuz me'yorlari haqida ma'lumot berish.

IDENTIV O'QUV MAQSADLARI:

1. Orfoepiya haqida ma'lumot beradi.
2. O'zbek tili talaffuzining o'ziga xos xususiyatlari haqida mulohaza yuritadi.
3. Misollar asosida o'zbek tilining o'ziga xos talaffuzini tahlil qilish.

2- savol bayoni:

Har bir adabiy til unda gapiruvchi barcha kishilar tomonidan ongli ravishda qabul qilingan talaffuz me'yoriga egadir. Tilning talaffuzi og'zaki nutq shakliga, yozuv esa, - yozma nutq shakliga xos bo'lib, ular bir-biriga doim to'g'ri kelavermaydi. Orfoepiya (grekcha orthos –«to'g'ri» va -«nutq») ma'lum tilning to'g'ri talaffuz norma va qoidalarini hisoblab, unda so'zlovchilarning barchasi uchun tushunarli norma qabul qilingan bo'ladi. Orfoepiyaning asosini tilning fonetik sistemasi, ya'ni undagi tovushlar, bo'g'in, urg'u va intonatsiya tashkil etadi. To'g'ri talaffuz etishni odatda tilning orfoepik normasi deb yuritiladi. Albatta, orfoepik normadan chetga chiqish xollari ham mavjud. Chunonchi, shevalar talaffuzi, vulgar yoki buzib talaffuz qilish kabilar. Odatda ba'zi tayanch shevalar talaffuzi adabiy til talaffuz normasiga yaqin turadi. Masalan, rus adabiy tilining talaffuziga Moskva va Peterburg talaffuzi asos qilib olingan. O'zbek adabiy tilining talaffuziga Toshkent va Fargona vodiysi shevalarining talaffuzi asos qilib olingan. Har bir til o'zining ma'lum davrdagi orfoepik normasiga ega bo'lib, davrlar o'tishi bilan undagi fonetik va boshqa o'zgarishlar natijasida uning orfoepik normasi ham o'zgarishi mumkin. Fonetika va fonologiyadagi nazariy printsiplarga asoslanib, orfoepiya tilning talaffuz normalarini amaliy jihatdan qanday bo'lishini belgilab beradi. Ba'zan chet tilidan ona tiliga kirgan so'zlarning talaffuzi ham shu qabul qilgan tilning orfoepik normasiga moslashtirib talaffuz etiladi. (Masalan, vokzal, rels, miniatyura, jyuri kabi). Haqiqiy turkiy so'zlarda urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Biroq rus tili va u orqali chet tillardan kirgan so'zlarda urg'u har xil bo'g'inlarda bo'lishi mumkin. Bu esa, o'zbek tilining orfoepik normasida urg'uning ko'chma, ya'ni so'zlarning har xil bo'g'inlarga tushish tartibini keltirib chiqardi (Masalan, fizik, Vashington, London kabi). Qo'shma so'zlarning har bir komponenti o'zining alohida urg'usi bilan talaffuz etiladi: taomnoma, gultojxo'roz kabi.

Orfoepiya normasi og'zaki so'zlashuv nutqida va rasmiy nutqda ba'zi o'zgarishlarga uchraydi. Orfoepiya teatr, kino, radio, televidenie va notiqlik san'ati va nutq madaniyatidagi barcha talaffuz xususiyatlarining yig'indisini adabiy normaga solib turuvchi mezon hisoblanadi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. Orfoepiya nima?
2. Orfoepiyada nimalar o'rganiladi?
3. O'zbek tilining to'g'ri talaffuz qoidalarini ayting.
4. O'zbek tilining to'g'ri talaffuzining o'ziga xosligi nimalardan iborat?
5. O'zbek tili talaffuzi qaysi shevalarga asoslangan.

3- savol bo'yicha dars maqsadi: Talabalarga grafika ya'ni yozuv qoidalari bo'yicha bilim berish

IDENTIV O'QUV MAQSADLARI:

1. Grafika haqida ma'lumot beradi.
2. O'zbek alifbosidagi harflar haqida mulohaza yuritadi.
3. O'zbek yozuvi tarixi haqida gapirib beradi.
4. Lotin yozuvidagi o'zbek alifbosi haqida mulohaza yuritadi.

3- SAVOLNING BAYONI:

Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida 29 ta harf bor. O'zbek alifbosidagi harflar o'zbek tilidagi mavjud fonemalarni ifodalash uchun, ularning har biriga bittadan belgilangan. Ular a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z, o', g', sh, ch, ng harflaridan iborat. Biroq o'zbek tilidagi mavjud fonemalar bilan alifbodagi mavjud harflar to'g'ri kelavermaydi.

J harfi ikki fonemani ifoda etish uchun tanlangan, ya'ni unda o'rni bilan sirg'aluvchi j (jurnal, ajdar so'zlaridagi) va qorishiq j (jo'ja va toj so'zlaridagi) o'z ifodasini topadi. Ular yozuvdagina ong vositasidagina farqlab o'qiladi. Yana o harfi ham ikki fonemani ifoda etadi. U sof o'zbekcha (ol, sog', qozon, qishloq kabi), ruscha-baynalminal(ocherk, kino kabi) orqa qator, o'rta keng, lablangan unlini ifoda etadi. O'zbek tilida til orqa burun sonanti ham bo'lib, uni ifoda etuvchi harf alifboda yo'q. Bu sonant fonema qator ikki harf **ng** vositasida ifoda etiladi. Masalan, tong, singil, ko'ngil, tanglik so'zlaridagi kabi. Bu alifboga berilgan ma'lumotlarda alohida uqtirilgan va qonunlashtirilgan.

Grafika harf bilan tovush o'rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi qoidalar tizimidir. Grafika deganda ba'zan yozuv tizimining barcha vositalari (harflar, alfavit, tinish belgilari va hokazo) yig'indisi ham anglashiladi. Harf tovushning yozuvdagi belgisidir. Tovushni talaffuz qilamiz va eshitamiz, harfni esa yozamiz, ko'ramiz va o'qiymiz.

Tovush fonetikada, harf grafikada o'rganiladi. Tildagi harflar yigindisi alifbo deyiladi. Lotin yozuviga o'tish bugungi kundagi gap emas, balki asr boshidayoq ziyolilarimiz bu masalaga jiddiy kirishishgan va amalga oshirishgan.

1. 1929 yilda lotin yozuvi asosidagi alifboga o'tilishi.
2. 1993 yil 3 sentyabrda lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosiga o'tish to'g'risidagi qonun qabul qilindi.
3. 1995 yil 6 mayda ayrim harflar shakliga isloh kiritildi.
4. 1995 yil 24 avgustda " O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari " tasdiqlandi.

MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR:

1. O'zbek yozuvlari haqida .
2. Grafikada nimalar o'rganiladi?
4. "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi"ni joriy etish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonuni qachon qabul qilingan?
5. "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi"ga qachon ayrim o'zgartirishlar kiritildi?

M u s t a q i l t o p s h i r i q l a r :

1. Orfografiya prinsiplarini izohlang.

- 2.Orfoepiya qoidalarini tushuntiring.
- 3.Grafika haqida ma'lumot bering.
- 4.Badiiy asarlardan matn tanlang va soʻzlarni tahlil qiling.

Kerakli adabiyotlar:

1. A. Abduazizov. Tilshunoslikka kirish. 1-qism. Fonetika va fonologiya. Toshkent. Universitet, 1999 yil. 6-8-betlar
2. U. Tursunov, J. Muxtorov, Sh. Raxmatullayev, Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent. O'zbekiston 1992 yil. 12-34 betlar.
3. Sodiqov. A. Abduazizov, M. Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1981 yil, 72-92 betlar.

8-amaliy mashg'ulot:

ORFOGRAFIYA, ORFOEPIYA VA GRAFIKA.

Mavzu rejasi

1. Orfografiya- to'g'ri yozish qonun-qoidalarini o'rganuvchi soha.
2. Orfoepiya.
3. Grafika- harf bilan tovush o'rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi qoidalar tizimidir.

Dars maqsadi: Talabalarga orfografiya va orfoepiya, grafika haqida ma'lumot berish.

Identiv o'quv maqsadlari:

1. Imloda to'rt nuqtai nazarni izohlash.
2. Morfologik nuqtai nazarni ko'rsatish.
3. Fonetik nuqtai nazarni ayting.
4. Ma'no nuqtai nazarni ayting.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jamoa. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.1992.
- 2.Y.Abdullayev "Sovg'a" yangi alifbo va imlodan qo'llanma. "O'qituvchi",Toshkent,1996 yil.
- 3.Y.Abdullayev "Hamrohim" yangi alifbo va imlodan qo'llanma. "O'qituvchi",Toshkent,1996 yil.
- 4.S.Rizayev "Yangi alifboni o'rganamiz","Xadis"dan 70 namuna. «Kamalak" 1996 yil.
5. R.Jamonov "Lotin alifbosi" o'quv qo'llanma. Toshkent. 1996 y.
6. M. Mukarramov,Yu.Toshbekovlar "Imlo qoidolari yuzasidan mashqlar to'plami" Toshkent. 1996 y.

Mustaqil ravishda o'rganiladigan mavzular

«**Hozirgi o'zbek adabiy tili**» fanidan 4 ta mavzuni mustaqil ravishda o'rganishingiz lozim. Har bir mavzu bo'yicha javob berishingiz zarur bo'lgan savollar keltirilgan. Savollardan keyin mavzuni tayyorlash bo'yicha qisqacha metodik tavsiyalar va foydalanishda zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati berilgan.

1. «Hozirgi o'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari» mavzusini o'rganib, quyidagi savollarga javob toping.

- 1.1. Eski turk adabiy tilining yuzaga kelishni tushuntiring.
- 1.2. Qadimgi turkiy adabiy tilining yuzaga kelishini tushuntiring.
- 1.3. O'zbek adabiy tilining ikkiga bo'linishini isbotlang.
- 1.4. Hozirgi o'zbek adabiy tili asosan qorluq lahjasiga suyanishini ayting.

Metodik tavsiyalar: Siz ushbu savollarga quyida keltirilgan adabiyotlardan javob topasiz. Ma'lumki, «Hozirgi o'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari» mavzusida hozirgi o'zbek adabiy tilining taraqqiyot yo'llari haqida fikr yuritadi.

Adabiyotlar:

1. M.Mirtojiyev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2004, 10-15-betlar
2. Sh.Raxmatullayev va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T., 1992 5-8- betlar

2. «Fonetika - nutq tovushlarini o'rganuvchi bo'lim» mavzusini tahlil qiling. Quyidagi topshiriqlarni bajaring va savollarga javob bering.

- 2.1. Artikulyatsion fonetika fonetikaning qanday turiga kiradi, izohlang.
- 2.2. Nutq tovushlarini izohlang.
- 2.3. Nutq tovushlarining hosil bo'lishini tushuntiring.
- 2.4. Nutq apparati haqida ayting.
- 2.5. Faol nutq a'zolarini ajrating.
- 2.6. Nutq tovushlarining hosil bo'lishida og'iz va burun bo'shlig'ining vazifasini izohlang.

Metodik tavsiyalar: 2.1- savolga javob berishda artikulyatsion fonetikaning turlariga fikringizni qaratasiz. 2.2-savolda nutq tovushlarini tabiatdagi boshqa tovushlardan farqini, 2.3- savolda esa nutq tovushlarining hosil bo'lishini, 2.4 savolda nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan nutq apparatlarini va 2.5- savolda faol nutq a'zolarini izohlab berasiz, 2.6. savolda nutq tovushlarining hosil bo'lishida og'iz va burun bo'shlig'ining vazifasini tushuntirasiz.

Adabiyotlar

1. M.Mirtojiyev. O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. T.2000. 64-66-betlar.
2. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent, 1981, 233-248-betlar
3. **«So'zlarning semantik o'zgarishi va taraqqiyoti»** mavzusini tahlil qiling va quyidagi savollarga javob bering.
 - 3.1. Metonimiya hodisasi haqida
 - 3.2. So'zning ko'chma ma'nosi tushunchasini sharxlang
 - 3.3. Metaforaga misollar keltiring va tahlil qiling.
 - 3.4. Sinekdoxa haqida misollar asosida tushuncha bering.
 - 3.5. Vazifadoshlik nima? Misollar asosida tahlil qiling.
 - 3.6. Sinekdoxa hodisasi haqida.

Metodik tavsiyalar: Soʻzlarning semantik oʻzgarishi va taraqqiyoti – soʻzning koʻchma maʼnolarini oʻrgatadi. Bunda soʻzning metafara, metanimiya, funktsiyadoshlik va sinekdoxa usullari bilan koʻchish yoʻllarini oʻrganamiz.

Adabiyotlar:

1. Sh. Raxmatullaev va b. Hozirgi oʻzbek adabiy tili T., 1992 y. 32-34-betlar.
2. Q. Sapaev, R. Yusupova. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Maʼruza matni. T., 2001. 30-32- betlar

4. « Leksik maʼnoning turlari » mavzusini oʻrganish.

Koʻrib chiqish lozim boʻlgan savollar;

- 4.1. Bosh maʼno nima? Misollar asosida tushuntiring.
- 4.2. Yasama maʼno deganda nimani tushunasiz?
- 4.3. Koʻchma maʼnoli soʻzlarga misollar keltiring va tahlil qiling.
- 4.4. Nominativ maʼnoni izohlang.
- 4.5. Koʻp maʼnolilikning paydo boʻlishi haqida

Metodik tavsiyalar: Leksik maʼnoning turlarini, yaʼni bosh va yasama maʼnoni tushuntiradi. Koʻp maʼnolilikning paydo boʻlishi haqida batafsil maʼlumot beradi. Adabiyotlar:

1. Jamoa. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. T., 1980 y 1-qism
2. Oʻzbek tili grammatikasi Toshkent, Morfologiya, 1975 yil .

Nazorat savollari

1. Tilning garizontal holatiga koʻra unlilarning tavsifi.
2. Tilning vertikal holatiga koʻra unlilarning tavsifi.
3. Undosh tovushlar tasnifi.
4. Hosil boʻlish oʻrniga koʻra undosh tovushlarni tavsifi.
5. Jarangli undosh tovushlarning tavsifi.
6. Jarangsiz undosh tovushlarning tavsifi.
7. Un paychalarining ishtirokiga koʻra undoshlar tasnifi.
8. Hosil boʻlish usuliga koʻra undoshlar tasnifi.
9. Sonor tovushlar.
10. Burun, yon, titroq tovushlar.
11. Urgʻu.
12. Oʻzbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari.
13. Oltoy tillari oilasi necha guruhdan iboratligi va oʻzbek tili bilan aloqasi.
14. Oʻzbek adabiy tilining ikkiga boʻlinishi.
15. Eski turk adabiy tilning yuzaga kelishi.
16. Qadimgi turkiy adabiy tilning yuzaga kelishi.
17. Hozirgi oʻzbek adabiy tili asosan qorluq lahjasiga suyanishini ayting.
18. Fonetika va uning vazifalari haqida.
19. Fonetika va uning sohalari.
20. Fonetika soʻzi qanday maʼnoni anglatadi va nimani oʻrgatadi?
21. Fonetikani oʻrganishdan maqsad nima?

22. Artikulyatsion – tovushlarning talaffuzida nutq organlarining xizmati haqida.
23. Akustika – nutq tovushlari va ular bilan bog`liq hodisalarning vositalari fizik tebranish xususiyatlari.
24. Eshitib his etish tomoni, ya'ni nutq tovushlari, bo`g`in, urg`u va intonatsiya, eshituvchi tomonidan anglab his etilishi haqida.
25. O`rganish sohasi va vazifasiga ko`ra fonetika, nechaga bo`linadi?
26. Nazariy va amaliy fonetikaning vazifasi nimadan iborat?
27. Esperimental fonetika deb nimaga aytiladi:
28. Artikulyatsion fonetika,uning o`rganish ob'ektlari, turlarini ayting.
29. Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan nutq a'zolari va ular bilan bog`liq hodisalarning ko`pqirrali murakkab xususiyatlarini izohlaydi.
30. Akustik fonetika, tovushlarning akustik belgilarini aytib beradi.
31. Faol va nafaol nutq a'zolarini tushintirib beradi.
32. Nutq a'zolarining harakat tarzi, uning amalga oshirilishini aytib beradi.
33. Artikulyatsion fonetika fonetikaning qanday turiga kiradi, izohlang.
34. Nutq tovushlari haqida.
35. Nutq tovushlarining hosil bo`lishi.
36. Nutq apparati.
37. Faol nutq a'zolari.
38. Nutq tovushlarining hosil bo`lishida og`iz va burun bo`shlig`ining vazifasi
39. Akustik fonetika
40. Intonatsiyaning qanday qismlardan iborat ekanligini ko`rsatib beradi.
41. Urg`u va uning turlarini tushuntirib beradi.
42. O`zbek tilida urg`u
43. Orfoepiya
44. Kombinator o`zgarishlar.
45. Nutq tovushlari aspektlari
46. Nutq tovushlarining tasnifi.
47. Bo`q`in, urg`u
48. Fonetika va uning o`rganish ob`ekti
49. Nutq tovushlari artikulyatsion va akustik xususiyatlariga ko`ra turlari
50. Tilning vertikal holatiga ko`ra unlilar tasnifi
51. Tilning gorizantal holatiga ko`ra unlilar tasnifi.
52. Lablarnng ishtirokiga ko`ra unlilar tasnifi
53. Unli tovushlar tasnifi
54. Intonatsiya
55. Nutq tovushlarining o`zgarishi
56. Fonologiya. Asosiy fonologik tushunchalar
57. Orfografiya.
58. Grafika va orfoepiya
59. Imloda to`rt nuqtai nazar.
60. Morfologik nuqtai nazarn.
61. Fonetik nuqtai nazarn.
62. Ma`no nuqtai nazarn.

63. Nazariy fonetika.
64. Eksperimental fonetika.
65. Tovushning uch tomoni.
66. Urg'uning turlari .
67. Bo'g'in va uning tuzilishi .
68. Nutqning fonetik birliklarga bo'linishi
69. Takt
70. Frazani izohlang.
71. Metateza hodisasi
72. Kombinator o'zgarishlar.
73. Artikulyatsion fonetika
74. Nutq tovushlari
75. Nutq apparati

INFORMATSION TA'MINOT:

Asosiy avdabiyotlar

1. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi Toshkent, 1992.
2. Azizov A. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 1996.
3. Djamolxonov X. Osnovo uzbekskoy grafiki. Toshkent, 1991.
4. Jamolxonov X. Grafika va orfografiya. Toshkent, 1999
5. Jamolxonov X. Fonetika, fonologiya va orfoepiya. Ma'ruzalar matni. 1999.
6. Mirtojiyev M. O'zbek tili fonetikasi. Toshkent, 1998
7. Muxtorov A., Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixi. Toshkent, 1995.
8. Tursunov U., Muxtorov J., Raxmatullayev Sh., Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 1992

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Abdullayev Y. Hamrohim. Toshkent, 1996.
2. Nurmonov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. Toshkent, 1990
3. Nurmonov A., Yo'ldoshyev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. T., 2001
4. Otamirzayeva S., Yusupova M. O'zbek tili. T., 2002
5. Raxmatullayev Sh. O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi. T., 1999.
6. To'ychiboyev B. O'zbek tili tarixiy fonetikasi. T., 1990
7. O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalar. T., 1956.
8. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalar. T., 1995.

INTERNET SAYTLARI

1. [http:// ursu/uzpak/uz/ms/btm/MAXKURS ONA/TIL 5.DOC.](http://ursu/uzpak/uz/ms/btm/MAXKURS%20ONA/TIL%205.DOC)
2. [http:// ziyo/edu.uz/showinfo.](http://ziyo/edu.uz/showinfo)
3. [http:// www.guldu.uz/jad.html.](http://www.guldu.uz/jad.html)
4. [http://www.nuu.uz/download/dasturlar/uzbek_filologiya.](http://www.nuu.uz/download/dasturlar/uzbek_filologiya)
5. [http:// karshi/5.connect.uz/Tilshunoslik/xulosa.](http://karshi/5.connect.uz/Tilshunoslik/xulosa)

MUNDARIJA

Kirish.....	6-9
Fonetika va uning maqsad va vazifalari.....	9-14
Artukilatsion va akustik fonetika.....	14-18
Nutq tovushlarining tasnifi. Unli tovushlar.....	18-23
Undosh tovushlar.....	23-27
Nutqning fonetik bo`linishi.....	27-33
Nutqiy oqimda so`z fonetik qiyofasining o`zgarishi. Fonetik hodisalar.....	33-39
Fonologiya. Asosiy fonologik tushunchalar.....	39-46
Orfografiya. Grafika va orfoepiya.....	46-51
Mustaqil ish topshiriqlari.....	51-53
Nazorat topshiriqlari.....	53-55